

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«Одеська юридична академія»

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

текст лекцій:

Закон. Злочин. Відповідальність

Одеса
«Юридична література»
2014

УДК 343.2(477)(075.8)

ББК 67.408(4Укр)я73

К823

Навчальний посібник «Кримінальне право України. Загальна частина : текст лекцій: Закон. Злочин. Відповідальність» присвячений висвітленню актуальних питань Загальної частини кримінального права України, які стосуються розуміння закону про кримінальну відповідальність, злочину та складу злочину та пов'язаних з ними інститутів (стадії вчинення злочину, співучасть у злочині, множинність злочинів, обставини, що виключають злочинність діяння, та звільнення від кримінальної відповідальності).

Для студентів, аспірантів, викладачів юридичних вузів та факультетів.

Автори:

В. О. Туляков, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія», член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України;

Н. А. Мирошниченко, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія», заслужений юрист України;

Д. О. Балобанова, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія»

Рецензенти:

В. О. Меркулова, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права та кримінології Одеського державного університету внутрішніх справ, заслужений юрист України;

Н. А. Орловська, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права та процесу Міжнародного гуманітарного університету

Рекомендовано до друку
навчально-методичною радою НУ ОЮА
(протокол № 1 від 6 листопада 2014 р.)

ЗМІСТ

Вступне слово	5
Тема 1. Поняття, завдання, функції, принципи кримінального права. Система кримінального права України. Наука кримінального права	7
Тема 2. Кримінальний закон	12
Тема 3. Поняття злочину та його види	23
Тема 4. Кримінальна відповідальність та її підстава	30
Тема 5. Склад злочину та його види	34
Тема 6. Об'єкт злочину	43
Тема 7. Об'єктивна сторона складу злочину	55
Тема 8. Суб'єкт злочину	71
Тема 9. Суб'єктивна сторона складу злочину	78
Тема 10. Стадії вчинення злочину	92
Тема 11. Співучасть у вчиненні злочину	98
Тема 12. Множинність злочинів	104
Тема 13. Обставини, що виключають злочинність діяння ...	110
Тема 14. Звільнення від кримінальної відповідальності	117
Післямова	125

ВСТУПНЕ СЛОВО

Встановлення категорії кримінального правопорушення (злочину та проступку) та необхідність наукового пошуку у дослідженні цього питання обумовлені як зовнішніми, так й внутрішніми обставинами розвитку правової системи. До внутрішніх системно-правових передумов можна віднести питання надмірної криміналізації, а до зовнішніх — позитивний досвід країн Європи щодо диференціації кримінального правопорушення на декілька видів.

У якості центрального стрижневого елемента теоретичної моделі Кримінального кодексу України вченими вводиться концепт «кримінального правопорушення», що має об'єднувати кримінальні проступки та злочини. Із позиції методології юридичної науки саме КК України має визначати, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями (злочинами або кримінальними проступками) та які покарання, інші заходи кримінально-правового впливу застосовуються до осіб, що їх вчинили. Підставою кримінальної відповідальності має бути вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого законом.

Такий підхід, дозволить залишити у силі усі попередні напрацювання у галузі кримінально-правової догматики. З цього приводу текст лекційного курсу «Закон, злочин, відповідальність» відображає центральні позиції одеської школи права на предмет регуляції кримінально-правових відносин. Відомо, що більшість авторів визнають необхідність розробки окремих КК України та Кодексу про кримінальні проступки. Деякі фахівці стверджують про необхідність виділення двох книг у Особливій частині КК (Книги про злочини та Книги про кримінальні проступки). Остання модель відповідно існує у законодавстві Франції, Румунії. Підхід науковців НУ «Одеська юридична академія» з точки зору законодавчої техніки є дещо іншим, — пропонується збереження логіки побудови КК України, виділяючи в Особливій частині основні склади кримінальних правопорушень у якості проступків. Вважається, що саме таке бачення трансформації злочинів

невеликої тяжкості та адміністративних деліктів, які не є управлінськими, в інститут кримінальних проступків забезпечить наступність подальшого розвитку кримінального законодавства України.

За цими напрямками розвитку кримінального права України — майбутнє. Але, перш за все, для студентів цей розвиток пов'язаний із вивченням загальних основ, принципіальних положень, які існують у сучасному праворозумінні стосовно кримінального права, законодавства, відповідальності та кримінального правопорушення.

Саме цим основним питанням і присвячений цей курс.

Сподіваюсь, викладачі та аспіранти, студенти та практичні працівники знайдуть у цій роботі достатньо цікавих моментів, які пов'язані із розвитком сучасної кримінально-правової матерії.

*Президент Національного університету
«Одеська юридична академія»
академік С. В. КИВАЛОВ*

Тема 1.

ПОНЯТТЯ, ЗАВДАННЯ, ФУНКЦІЇ, ПРИНЦИПИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА. СИСТЕМА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ. НАУКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Поняття кримінального права.

Завдання та функції кримінального права.

Принципи кримінального права.

Система кримінального права.

Взаємозв'язок кримінального права з іншими галузями права.

Наука кримінального права.

Кримінальне право виникло разом з виникненням права в цілому на відповідному етапі розвитку суспільства. Його основним завданням є протидія тим вчинкам людини, які визнаються небезпечними та є такими, що суперечать загальноприйнятим нормам на певному етапі розвитку суспільства. В сучасній правовій системі України кримінальне право займає місце самостійної галузі права, на рівні з цивільним, адміністративним, трудовим, сімейним, господарчим тощо, та характеризується як таке, що покликано охороняти суспільні відносини, які врегульовані нормами інших галузей права.

Кримінальне право як самостійна галузь права характеризується такими властивостями, як загальнообов'язковість її норм-заборон, формальна визначеність тільки в законодавчих актах, особливий предмет та метод правового регулювання.

Предметом кримінального права є суспільні відносини, які виникають при вчиненні злочину між особою, яка його вчинила, та державою, від імені якої виступають відповідні органи, вповноважені здійснювати розслідування злочину та відправлення правосуддя у кримінальному провадженні.

Метод правового регулювання у кримінальному праві полягає у застосуванні примусу у виді покарання, як найсуворішого та крайнього виду реакції держави на вчинений злочин. Але, слід зазначити, що в деяких випадках кримінальне право своїми нормами заохочує громадян до вчинення суспільно корисних дій (необхідної оборони, затримання особи, яка вчинила злочин, виконання спеціального завдання з розкриття чи попередження злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації, позитивної посткримінальної поведінки тощо), тому

методом кримінального права слід визнавати й заохочення, яке застосовується в обмежених випадках.

Враховуючи особливості кримінального права, можна надати таке його визначення: кримінальне право України — це система юридичних норм, прийнятих Верховною Радою України, що визначають які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання та інші заходи кримінально-правового характеру можуть бути застосовані до осіб, що їх вчинили.

Завданням кримінального права є охорона найважливіших суспільних відносин, а саме: прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України (в подальшому — КК України)). Для досягнення поставлених завдань кримінальне право використовує певні функції: охоронну, регулятивну, попереджувальну, виховну.

Охоронна функція полягає в охороні властивими кримінальному праву засобами тих суспільних відносин, що регулюються іншими галузями права. Регулятивна функція (яка визнається не всіма вченими) виявляється в регулюванні кримінально-правових відносин шляхом встановлення прав і обов'язків суб'єктів цих відносин, а також в регулюванні певних видів правомірної поведінки (обставини, що виключають злочинність діяння, звільнення від кримінальної відповідальності тощо). Попереджувальна функція полягає в наявності загрози покарання до осіб, які вчинили злочин (спеціальна превенція), та в утриманні інших осіб від вчинення злочинів (загальна превенція). Виховна функція кримінального права сприяє формуванню правосвідомості та правової культури, що є одним з засобів запобігання злочинам, зміцнення законності та правопорядку.

Як й будь-яка інша галузь права, кримінальне право керується певними принципами, тобто фундаментальними, провідними ідеями, які лежать в основі побудови кримінального права, визначають його систему та методи реалізації. Кримінальне законодавство України, на відміну від кримінально-процесуального та законодавства деяких країн (наприклад, Російської Федерації), не містить визначення принципів кримінального права, хоча їм приділяється належна увага в науці кримінального права.

Всі принципи, які лежать в основі кримінального права, можна поділити на дві групи: 1) загальноправові, тобто ті, що притаманні будь-якій галузі права та переважно визначаються

Конституцією України, та 2) спеціально-правові (галузеві), тобто такі, що притаманні виключно галузі кримінального права.

До загальноправових принципів належать: принцип законності; принцип справедливості; принцип гуманізму; принцип рівності всіх перед законом та судом.

До галузевих принципів належать:

1) принцип визначеності злочинного діяння законом (*nullum crimen sine lege* — немає злочину без вказівки на то в законі) — тільки кримінальний закон визначає, яке діяння є злочином, й тільки за діяння, які передбачені в особливій частині КК, може наставати кримінальна відповідальність. З цим принципом пов'язана заборона застосування кримінального закону за аналогією (ч. 4 ст. 3 КК);

2) принцип особистого характеру відповідальності — тільки особа, яка вчинила злочин, може нести за нього кримінальну відповідальність;

3) принцип винної відповідальності — кримінальна відповідальність можлива тільки за наявності вини особи у вчиненні злочину, але особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може підлягати кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (презумпція невинуватості — ч. 2 ст. 2 КК, ч. 1 ст. 62 Конституції України);

4) принцип диференціації кримінальної відповідальності — дії винної особи повинні бути кваліфіковані у повній відповідності до положень КК України, з урахуванням всіх обставин, які характеризують вчинений злочин та особу винного;

5) принцип індивідуалізації покарання — особі, визнаній винною у вчиненні злочину, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів (ч. 2 ст. 65 КК), при призначенні покарання має враховуватися ступінь тяжкості вчиненого злочину, особа винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК).

Необхідність дотримання принципів кримінального права неодноразово підкреслювалась в Рішеннях, прийнятих Європейським судом з прав людини, у тому числі у справах проти України: «Веренцов проти України» від 11.04.2013 р., «Молочко проти України» від 26.04.2012 р. тощо.

Кримінальне право як сукупність юридичних норм утворює собою цілісну систему, окремі структурні частини якої тісним чином пов'язані між собою. Кримінальне право складається

ся з Загальної та Особливої частин. Загальна частина містить норми, які визначають завдання, принципи та основні інститути кримінального права. Вони закріплюють підставу кримінальної відповідальності, чинність кримінального закону в часі і просторі, поняття злочину і його види, стадії його вчинення, поняття та ознаки суб'єкта злочину, форми вини, співучасть у злочині, форми множинності злочинів, обставини, що виключають злочинність діяння, підстави звільнення від кримінальної відповідальності, поняття та види покарання, порядок призначення покарання, підстави звільнення від покарання та від його відбування, поняття та правові наслідки судимості, інші кримінально-правові заходи, особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Особлива частина містить норми, що описують конкретні види злочинів та конкретні межі покарання, які можуть бути призначені за певні злочини. Норми Загальної та Особливої частин кримінального права перебувають у нерозривному взаємозв'язку. Розкриття дійсного змісту норм Особливої частини неможливо без звернення до Загальної частини. У той же час усі інститути Загальної частини мають у своїй основі узагальнення тих ознак, що властиві всім злочинам, передбаченим в Особливій частині.

Кримінальне право, перебуваючи в системі права України, тісно пов'язане з його іншими галузями. Цей зв'язок виявляється передусім у тому, що кримінальне право виконує стосовно інших галузей права охоронну функцію. Крім цього, зв'язок кримінального права з окремими галузями права полягає у такому:

- з конституційним правом зв'язок полягає в тому, що норми кримінального права ґрунтуються на Конституції України, норми якої є нормами прямої дії. Крім того, Конституція України містить значну кількість норм, які знаходять свій безпосередній прояв у нормах кримінального права (ч. 3 ст. 27, ч. 2 ст. 28, ст. 58, ст. 61, ст. 68 Конституції України);

- з адміністративним правом зв'язок вбачається в тій частині адміністративного права, що встановлює адміністративну відповідальність за різні правопорушення (адміністративні делікти), передбачені в Кодексі України про адміністративні правопорушення. Ступінь суспільної небезпечності діяння відрізняє адміністративні правопорушення від відповідних злочинів (дрібне викрадення та крадіжка, дрібне хуліганство та хуліганство тощо);

- з кримінальним процесуальним правом кримінальне право співвідноситься як зміст та форма. Процесуальна процедура

розслідування злочинів і розгляду кримінального провадження визначається Кримінальним процесуальним кодексом України;

— з кримінально-виконавчим правом кримінальне право пов'язано тим, що останнє визначає види та межі покарання за вчинення злочинів, а кримінально-виконавче право регламентує порядок їх виконання;

— з міжнародним правом зв'язок проявляється в тому, що норми кримінального права ґрунтуються на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Крім того, Особлива частина КК України містить як окремий розділ XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку», так й окремі статті, які встановлюють відповідальність за злочинні діяння, що визнані такими нормами міжнародного права (ст.ст. 258, 258-1, 258-2, 258-3, 258-4, 258-5, 278 тощо).

Кримінальне право слід розглядати не тільки як галузь права, а й як самостійну науку. Наука кримінального права — це галузь юридичної науки про засади кримінальної відповідальності, злочин та покарання, яка є системою ідей, поглядів та концепцій вчених, заснованих на дослідженні діючого кримінального законодавства та практики його застосування, історичного та зарубіжного досвіду кримінально-правового регулювання. Видатними українськими вченими в галузі кримінального права є А. Ф. Кістяківський, Л. С. Белогриць-Котляревський, Л. Є. Владимиров, М. П. Чубинський, Л. В. Багрій-Шахматов, М. І. Бажанов, Я. М. Брайнін, М. М. Гродзинський, П. С. Матишевський, М. Й. Коржанський, В. В. Сташис, П. П. Андрушко, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. К. Гришук, Н. О. Гуророва, Т. А. Денисова, М. І. Мельник, Н. А. Мирошніченко, А. А. Музика, В. О. Навроцький, М. І. Панов, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, В. О. Туляков, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк та багато інших.

Література

1. Гацелюк В. О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції): Монографія. — Луганськ, 2006. — 280 с.
2. Гришук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2006. — 568 с.
3. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін [та ін.]; За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 4-те вид., переробл. і допов. — Х., 2010. — 456 с.
4. Мальцев В. В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности. — СПб., 2004. — 692 с.

5. Пирвагидов С. С., Пудовочкин Ю. Е. Понятие, принципы и источники уголовного права: сравнительно-правовой анализ законодательства России и стран Содружества Независимых Государств. — СПб., 2003. — 297 с.

6. Українське кримінальне право. Загальна частина: Підручник / За ред. В. О. Навроцького. — К., 2013. — 712 с.

7. Фефелов П. А. Понятие и система принципов советского уголовного права. — Свердловск, 1970. — 143 с.

8. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / П. Л. Фріс. — 2-ге вид., допов. і переробл. — К., 2009. — 512 с.

Тема 2. КРИМІНАЛЬНИЙ ЗАКОН

Поняття та ознаки кримінального закону. Структура Кримінального кодексу України.

Поняття та види норм кримінального закону. Структура кримінально-правових норм.

Тлумачення кримінального закону: поняття, види, прийоми.

Дія кримінального закону у часі. Зворотна дія кримінального закону.

Дія кримінального закону у просторі.

Екстрадиція як інститут міжнародної співпраці.

Кримінальне право України знаходить свій формальний прояв у законодавстві України про кримінальну відповідальність, яке, у відповідності до ч. 1 ст. 3 КК, становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загально-визнаних принципах і нормах міжнародного права.

Кримінальний закон (закон про кримінальну відповідальність) має свої специфічні риси, які відрізняють його від інших нормативно-правових актів. По-перше, це нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, який приймається Верховною Радою України або всеукраїнським референдумом. Це письмовий документ, опублікований у встановленому законодавством України порядку. По-друге, тільки цей закон може встановлювати злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки. Звідси впливає таке визначення закону про кримінальну відповідальність: це нормативний акт загальнообов'язкового характеру, який ґрунтується на Конституції України та загально-визнаних принципах і нормах міжнародного права, прийнятий Верховною Радою України або всеукраїнським референдумом,

дія якого забезпечується примусовою силою держави та який містить систему правових норм, що встановлюють загальні підстави кримінальної відповідальності, а також надають вичерпний перелік суспільно небезпечних діянь, які визнаються злочинами, покарань та інших заходів кримінально-правового характеру, які застосовуються до осіб, визнаних винними у їх вчиненні.

На теперішній час законом про кримінальну відповідальність є Кримінальний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. та який набрав чинності з 1 вересня 2001 р. До цього часу діяв КК, прийнятий 28 грудня 1960 р., який за більш ніж 40-річний період існування зазнав істотних змін.

Структурно КК України складається з Загальної та Особливої частин, які пов'язані між собою й утворюють нерозривну єдність. У Загальній частині, яка містить 16 розділів, зосереджено юридичні норми, що відображають принципи і загальні положення кримінального права, визначають його основні інститути (поняття злочину, його види та стадії (розділ III), співучасть у злочині (розділ VI), покарання та його цілі, види покарання та підстави їх застосування (розділ X), тощо), які застосовуються до всіх злочинів. В Особливій частині, яка складається з 20 розділів, містяться норми, що вказують певні злочини та покарання за них (наприклад, розділ I «Злочини проти основ національної безпеки України», розділ II «Злочини проти життя та здоров'я особи», розділ IX «Злочини проти громадської безпеки»). Розділи кожної частини, у свою чергу, поділяються на окремі статті, які складаються з частин та інколи пунктів. Окремі статті мають примітки, в яких роз'яснюються поняття, застосовані в цій або деяких інших статтях (наприклад, примітки до ст. ст. 185, 364 КК).

Статті КК пронумеровані арабськими цифрами і мають заголовки, що відбивають сутність правових приписів, які містяться в нормах. При включенні в КК нової статті вона поміщається у відповідний розділ Загальної або Особливої частини услід за статтею, найбільш близькою до неї за змістом. Новій статті надається номер попередньої статті і додатковий цифровий індекс — 1, 2, 3 і т.д. (наприклад, у 2011 р. кодекс було доповнено ст. 368-2). Виключення тієї або іншої статті з КК також не змінює порядку нумерації статей у КК (ст. 203 зберігається з поміткою «Виключена»).

Крім Загальної та Особливої частин, КК України містить Прикінцеві та перехідні положення та Перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком.

Слід зазначити, що поняття «кримінально-правова норма» та «стаття кримінального закону» не є тотожними, а співвідносяться як зміст і форма: кримінальний закон є зовнішнім виразом кримінально-правових норм, яких може бути декілька в одній статті або навпаки — одна кримінально-правова норма може міститися в декількох статтях.

Всі норми, які містяться у КК України, можна поділити на види в залежності від змісту приписів, які вони закріплюють: а) забороняючі норми (статті Особливої частини, крім ст. 401 КК, ч. 2 ст. 56, ч. 2 ст. 57, ч. 3 ст. 60, ч. 3 ст. 61 КК); б) заохочуючі норми (ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 4 ст. 212 КК та ін.); в) зобов'язуючі норми (ст. ст. 45, 46, 49 КК та ін.); г) уповноважуючі норми (ст. ст. 47, 48, 93 КК та ін.); д) норми-дефініції (ст. ст. 11, 14, 15, 50 КК та ін.); е) норми-цілі (ч. 1 ст. 1, ч. 2 ст. 50 КК); є) комбіновані норми — поєднують декілька вищезазначених видів (ст. 36 КК поєднує уповноважуючі та заохочуючі норми).

За структурою норми кримінального закону прийнято поділяти на диспозиції та санкції. Диспозиція — це частина норми, в якій визначається правило поведінки, а у санкції викладаються негативні наслідки, які настають за порушення цього правила.

Диспозиції кримінально-правових норм поділяються на такі види: 1) проста — у такій диспозиції називається злочин, але ознаки його не вказуються (ст. 148 КК); 2) описова — у ній вказуються істотні ознаки злочину (ст. 189 КК); 3) відсилочна — міститься відсилка до іншої статті цього ж кримінального закону (ст. 122 КК); 4) бланкетна — називає ознаки складу злочину, але для їх з'ясування необхідно звернутися до іншого нормативно-правового акта (ст. 291 КК); 5) змішана — поєднує диспозиції декількох видів (ст. 368-2 КК містить описову та відсилочну диспозицію).

Санкції також поділяються на декілька видів, хоча деякі з них не зустрічаються в чинному законодавстві, але були відомі раніше діючому. Так, санкції бувають:

1) неконкретизовані — не зазначається вид та розмір покарання, а його обрання залишається на розсуд суду (не використовуються зараз, були характерні для перших років радянської влади, коли покарання обиралося виходячи з «революційного правосвідомлення»);

2) абсолютно визначені — вказують лише один конкретний вид та розмір покарання (у чинному законодавстві не використовуються, хоча існували в кримінальному законі 1960 р. — за

вбивство працівника міліції або народного дружинника при обтяжуючих обставинах передбачалася смертна кара);

3) відносно визначені — включають один вид покарання і вказують його нижчу та вищу межу. Розрізняють два різновиди відносно визначених санкцій: а) з нижчою та вищою межами покарання (з вказівкою на строк «від» і «до»). Наприклад, незаконне поводження з вогнепальною зброєю за ч. 1 ст. 263 КК карається позбавленням волі на строк від 3 до 7 років; б) з вищою межею покарання (з вказівкою на строк «до»). Нижчою межею санкції у даному разі є межа, яка встановлена у статті Загальної частини для даного виду покарання. Наприклад, за ч. 1 ст. 189 КК відповідні дії караються обмеженням волі на строк до 5 років або позбавленням волі на той самий строк. Мінімальним розміром може бути 1 рік обмеження волі або 1 рік позбавлення волі. Поряд з основним покаранням відносно визначена санкція може передбачати одне або декілька додаткових покарань певного виду. При цьому додаткове покарання може бути обов'язковим для застосування (ч. 1 ст. 368-2 КК) або факультативним (ч. 1 ст. 191 КК).

4) альтернативні — включають кілька видів основних покарань, з яких суд має право обрати і призначити лише одне (ч. 1 ст. 296 КК).

Для з'ясування змісту кримінального закону та його правильного застосування використовується його тлумачення. Тлумачення кримінального закону можна розуміти як з'ясування змісту його норм та їх роз'яснення. Для запобігання спотворенню дійсного змісту закону в правозастосовній практиці мають дотримуватися відповідні правила та саме тлумачення повинно здійснюватися у певних межах. Ці правила та межі, ступінь обов'язковості тлумачення залежать від його видів. Критеріями класифікації тлумачення можуть бути: а) обсяг тлумачення; б) способи тлумачення та в) суб'єкти тлумачення.

Тлумачення за своїм обсягом може бути буквальним (адекватним), обмежувальним та поширювальним. Буквальне (адекватне) — це тлумачення, згідно з яким зміст кримінально-правової норми відповідає її словесному виразу (ч. 1 ст. 114 КК — чітко встановлює предмет злочину (відомості, що становлять державну таємницю) та суб'єкта злочину (іноземець або особа без громадянства). Обмежувальне тлумачення має місце, коли зміст кримінально-правової норми є вужчим, ніж її вираз в тексті закону (суб'єктом злочину за ст. 304 КК визнаються фізичні, осудні або обмежено осудні особи, які досягли 18-річного віку,

хоча ніде не міститься вказівка саме на такий вік кримінальної відповідальності). Поширювальне тлумачення надає закону більш широкий зміст, ніж це впливає з його тексту (вказівка в статтях на «законодавство», під яким розуміються як закони, так й підзаконні нормативно-правові акти, використання оціночних понять — «грубе порушення», «особлива зухвалість», «винятковий цинізм» (ст. 296 КК) тощо).

Способи тлумачення кримінального закону об'єднують правила з'ясування його змісту, прийоми, які використовуються задля цього. У зв'язку з цим виділяють граматичне (філологічне), логічне, систематичне та історичне тлумачення. При граматичному (філологічному) тлумаченні з'ясування змісту кримінального закону здійснюється шляхом етимологічного аналізу термінів та понять, аналізу всього тексту, виходячи з правил граматики, синтаксису, орфографії та пунктуації (сполучник «або» в санкціях статей свідчить про їх альтернативність). Логічне тлумачення здійснюється на підставі правил формальної логіки (процес перекваліфікації дій з КК 1960 р. на КК 2001 р.). Систематичне тлумачення полягає у з'ясуванні змісту кримінально-правової норми шляхом зіставлення її з іншими нормами цієї ж та інших галузей права (для з'ясування змісту ст. 371 КК необхідно звернутися до Кримінального процесуального кодексу України, в якому визначаються підстави застосування затримання, привіду, домашнього арешту або тримання під вартою). Історичне тлумачення кримінального закону включає з'ясування умов, причин, різноманітних соціально-правових чинників, що зумовили встановлення кримінально-правових заборон. Такий вид тлумачення дозволяє прогнозувати розвиток кримінального закону, уточнити зміст його норми, відзначити її відмінність або схожість стосовно аналогічних норм у різні історичні часи, більш конкретно з'ясувати завдання, які ставив законодавець, приймаючи або скасовуючи той чи інший закон про кримінальну відповідальність.

Залежно від суб'єкта виділяють тлумачення легальне (офіційне), судове та наукове (доктринальне). Легальне (офіційне) — це тлумачення, що здійснюється органом влади, уповноваженим на те законом. Згідно з п. 2 ст. 150 Конституції України правом офіційного тлумачення законів, у тому числі кримінальних, наділено Конституційний Суд України (наприклад, Рішення КСУ у справі за конституційним зверненням гр-на В. Б. Кузьменка щодо офіційного тлумачення положення ч. 3 ст. 364 КК України (справа щодо застосування кваліфікуючої ознаки «працівник правоохоронного органу» до працівника державної ви-

конавчої служби) від 18.04.2012 р. № 10-рп/2012; Рішення КСУ у справі за конституційним поданням ВСУ та за конституційним зверненням гр-на М. М. Савчука про офіційне тлумачення положень КК України 1960 р. із змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України» від 22.02.2000 р. № 1483, щодо їх дії в часі у взаємозв'язку із положеннями ст. 8, ч. 1 ст. 58, п. 22 ч. 1 ст. 92, ч. 2 ст. 152, п. 1 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України, ст. 73 Закону України «Про Конституційний Суд України», ч. 2 ст. 4, ч. 1, 3, 4 ст. 5, ч. 3 ст. 74 КК України 2001 р. (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі) від 26.01.2011 р. № 1-рп/2011). Акти конституційного тлумачення мають силу законів, є загальнообов'язковими й остаточними, тобто не підлягають оскарженню. Судове тлумачення — це найбільш поширене і найчастіше застосовуване тлумачення. Воно має два різновиди: а) казуальне, що дається судами будь-якої інстанції при розгляді конкретної кримінальної справи. Таке тлумачення є обов'язковим у тій справі, в якій воно проводилося. В той же час Верховний Суд України має право переглядати судові рішення з питань неоднакового застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм кримінального закону щодо подібних суспільно небезпечних діянь, що спричинило ухвалення різних за змістом судових рішень (ч. 4 ст. 33, п. 1 ч. 1 ст. 445 КПК). Відповідна ухвала ВСУ є остаточною і не може бути оскарженою (ч. 2 ст. 454 КПК); б) правозастосовче, що дається в рекомендаціях Пленуму Верховного Суду України та Вишого спеціалізованого суду з розгляду цивільних та кримінальних справ з найбільш складних питань застосування КК на підставі узагальнення судової практики. Особливе місце посідає тлумачення, яке здійснюється Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ). Відповідно до ст. 17 Закону України від 23.02.2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» українські суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і протоколи до неї та практику ЄСПЛ, який, хоча й не тлумачить актів національного законодавства, але, приймаючи рішення з конкретної справи, викладає своє розуміння змісту відповідних положень в аспекті дотримання прав людини та вказаної Конвенції. Наукове (доктринальне) тлумачення — це роз'яснення змісту і меж дії закону науковими і навчальними установами, вченими і практиками, яке зосереджене у монографіях, навчальній літе-

ратурі, наукових публікаціях, а також у науково-практичних коментарях, експертних оглядах і висновках. Подібне тлумачення не має обов'язкової сили, але відіграє важливу роль у розвитку кримінального права.

Злочинність і караність діяння, а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення злочину (ч. 2 ст. 4 КК). У цьому зв'язку видається значимим питання про часові межі дії закону (прийняття, оприлюднення, набрання чинності, припинення).

Після прийняття Верховною Радою України кримінального закону він підписується Головою ВРУ і направляється Президенту України для підпису і оприлюднення. Президент України протягом 15 днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до ВРУ для повторного розгляду. У разі, якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий ВРУ не менш як 2/3 від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити. Оприлюднення закону полягає у доведенні до відома громадян і державних органів повного і точного змісту закону, воно відбувається в таких виданнях: «Офіційний вісник України», «Урядовий кур'єр», «Голос України», «Відомості Верховної Ради України».

Набрання кримінальним законом чинності відбувається такими шляхами: а) через 10 днів від дня його офіційного оприлюднення, якщо законом не визначено строк набрання ним чинності, але не раніше дня його опублікування; б) з дня його офіційного оприлюднення, про що має бути вказано в законі; в) з дати, зазначеної у законі.

Втрата чинності кримінального закону можлива у таких варіантах: а) скасування закону; б) скасування закону та заміна його новим; в) шляхом внесення змін до закону; г) визнання закону неконституційним; д) закінчення строку дії закону або зникнення умов, на які була розрахована його дія.

Для обрання належного кримінального закону для застосування необхідно правильно встановити, який закон діяв на час вчинення злочину. Часом вчинення злочину визнається час вчи-

нення дії або бездіяльності, передбаченої кримінальним законом (ч. 3 ст. 4 КК).

За загальним правилом, кримінальний закон поширюється на всі діяння, вчинені після набрання ним чинності. В той же час трапляються випадки, коли на час вчинення злочину діяв один закон, а на час досудового слідства або розгляду справи в суді чи на час відбування покарання діє інший закон. Відповідно до ст. 5 КК кримінальний закон має зворотну дію (принцип ретроактивності), тобто поширюється на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість, якщо він скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи.

Таким, що скасовує злочинність (декриміналізує) діяння, визнається закон, в якому: а) відсутня стаття Особливої частини КК, що встановлювала кримінальну відповідальність за це діяння; б) зменшено перелік ознак, за наявності яких настає кримінальна відповідальність; в) встановлені додаткові обмежувальні ознаки, лише за наявності яких настає кримінальна відповідальність.

Пом'якшує кримінальну відповідальність закон, який передбачає менш суворе покарання: а) встановлює більш м'який вид покарання; б) передбачає мінімальну межу покарання нижчу, ніж мінімум такого самого покарання у попередньому законі; в) за рівності мінімальних меж максимальна межа того самого виду покарання є нижчою; г) виключається додаткове покарання; д) додаткове покарання збережене, але застосовується факультативно; е) в санкції визначений більш широкий перелік основних покарань.

Іншим чином поліпшує становище особи закон, який більш широко визначає обставини, що виключають злочинність діяння, розширює підстави чи запроваджує нові види звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, зменшує строки погашення і зняття судимості тощо. Закон про кримінальну відповідальність, що частково пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, а частково посилює кримінальну відповідальність або іншим чином погіршує становище особи, має зворотну дію у часі лише в тій частині, що пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи (ч. 3 ст. 5 КК). Якщо після вчинення особою злочинного діяння закон про кримінальну від-

повідальність змінювався кілька разів, зворотну дію в часі має той закон, що скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи (ч. 4 ст. 5 КК).

Чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі визначається на підставі універсальних правил, що мають силу принципів: територіальності, громадянства, універсальний (космополітичний), реальний.

Територіальний принцип (ст. 6 КК) — особи, які вчинили злочин на території України, підлягають кримінальній відповідальності за КК України. Злочин визнається вчиненим на території України, якщо його було почато, продовжено, закінчено або припинено на території України, або якщо його виконавець або хоча б один із співучасників діяв на території України. Територія України охоплює: а) сушу, море, річки, озера та інші водойми, надра землі в межах кордону України, а також повітряний простір над сушею і водним простором, у тому числі над територіальним морем; б) військові кораблі, приписані до портів на території України, що перебувають під прапором України у відкритому морі, в територіальному морі або портах інших держав; в) невійськові судна, приписані до портів на території України, що перебувають під прапором України у відкритому морі; г) іноземні невійськові судна, що перебувають у територіальному морі чи порту України; д) військові повітряні судна України, приписані до аеропортів на її території, які під розпізнавальним знаком України перебувають у відкритому повітряному просторі, в повітряному просторі чи на аеродромі іншої держави; е) невійськові повітряні судна України, приписані до аеропортів на її території, які під розпізнавальним знаком України перебувають у відкритому повітряному просторі.

Існують об'єкти, що не є територією України, але на які за певних умов поширюється сфера застосування кримінального законодавства України: а) континентальний шельф (діяння, пов'язані з його розвідкою, розробкою його мінеральних і живих ресурсів, гідротехнічними та буровими роботами, спорудженням, експлуатацією і використанням штучних островів, установок і споруд, здійсненням морських наукових досліджень, захистом і збереженням морської сфери, прокладкою та експлуатацією підводних кабелів і трубопроводів); б) виключна (морська) економічна зона України (діяння, пов'язані з веденням рибного промислу, проведенням наукових досліджень, проведенням робіт зі спорудження штучних островів, установок, споруд і встанов-

лення зон безпеки навколо них, запобіганням забрудненню морського середовища); в) належні Україні підводні телеграфні кабелі, трубопроводи, що проходять по дну відкритого моря; г) наукова станція «Академік Вернадський», розташована в Антарктиді; д) запущені в космос об'єкти, що належать Україні відповідно до реєстру космічних об'єктів; е) територія розташування військових частин України в інших країнах. Виключення з кола осіб, які вчинили злочин на території України та підлягають відповідальності за її кримінальним законодавством, становлять дипломатичні представники іноземних держав та інші громадяни, які за законами України (Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні від 10.06.1993 р.) і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не є підсудними у кримінальних справах судам України. Питання про їх відповідальність, в разі вчинення ними злочину на території України, вирішується дипломатичним шляхом.

Принцип громадянства (ч. 1 ст. 7 КК) — громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочини за її межами, підлягають кримінальній відповідальності за КК України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Космополітичний (універсальний) принцип (ст. 8 КК) — іноземці або особи без громадянства, що не проживають постійно в Україні, які вчинили злочини за її межами, підлягають в Україні відповідальності за КК України у випадках, передбачених міжнародними договорами. Сутність принципу полягає в об'єднанні інтересів держав у боротьбі зі злочинами, вчинення яких на території однієї держави здатне заподіяти шкоду й інтересам інших держав (фальшивомонетництво, піратство, найманство тощо).

Реальний принцип (ст. 8 КК) — іноземці або особи без громадянства, що не проживають постійно в Україні, які вчинили злочини за її межами, підлягають в Україні відповідальності за КК України, якщо вони вчинили передбачені КК України тяжкі або особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або інтересів України.

У Загальній частині КК України передбачений інститут екстрадиції, який дозволяє співпрацювати державам світу у сфері забезпечення притягнення до кримінальної відповідальності та її реалізації осіб, винних у вчиненні злочинів. Екстрадиція — це акт правової допомоги однієї держави іншій, який здійснюється

на підставі норм міжнародного та національного законодавства та полягає в передачі особи, яка вчинила злочин, однією державою (державою запиту), на території якої ця особа перебуває, іншій державі (державі запитувача), на території якої було вчинено злочин або громадянином якої вона є. Для здійснення екстрадиції необхідна наявність фактичної підстави — наявність обвинувачення особи у вчиненні злочину або обвинувального вироку, та правової підстави — наявність міжнародної угоди щодо екстрадиції. Громадяни України, які вчинили злочини поза межами України, не можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності та віддання до суду. Іноземці та особи без громадянства, які вчинили злочини поза межами України і перебувають на території України, можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності і віддання до суду. Україна може перейняти кримінальне провадження, в якому судовими органами іноземної держави не ухвалено вирок, щодо громадян України та іноземців, які вчинили злочини за межами України і перебувають на території України, але які не можуть бути видані іноземній державі або у видачі яких відмовлено, якщо діяння, у зв'язку з яким запитується передача кримінального провадження, згідно з КК України визнається злочином. Виконання в Україні вироку іноземного суду чи міжнародної судової установи можливо, якщо діяння, внаслідок вчинення якого було ухвалено вирок, згідно з КК України визнається злочином або було б злочином у разі його вчинення на території України.

Література

1. Бойцов А. И. Выдача преступников. — СПб., 2004. — 795 с.
2. Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение. — М., 1967. — 240 с.
3. Книженко О. О. Санкції у кримінальному праві. — Х., 2011. — 336 с.
4. Коржанський М. Й. Уголовний Закон України (наукова модель): Монографія. — Д., 2004. — 200 с.
5. Локтіонова В. В. Закон України про кримінальну відповідальність: Навч. посіб. — Кременчук, 2011. — 356 с.
6. Орловская Н. А. Уголовно-правовые санкции: проблемы определения, классификации и функционального анализа: Монографія. — О., 2010. — 296 с.
7. Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі. — К., 2005. — 288 с.
8. Уголовный закон : опыт теоретического моделирования / Под ред. В. Н. Кудрявцева, С. Г. Келиной. — М., 1987. — 276 с.

Тема 3. ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ ТА ЙОГО ВИДИ

Поняття злочину за кримінальним правом України.

Ознаки злочину.

Поняття та ознаки малозначного діяння (ч. 2 ст. 11 КК України).

Поняття та практичне значення класифікації злочинів.

Відмінність злочинів від інших правопорушень. Питання запровадження інституту кримінальних проступків.

У кримінальному праві існують два центральних поняття — злочин і покарання. Поняття злочину відіграє роль категорії, тобто найбільш загального поняття, навколо якого «обертаються» всі інші. Історично склалося існування формального й матеріального визначення того, що є злочином. У багатьох закордонних державах (Естонія, Латвія, Польща) прийняте формальне визначення злочину, відповідно до якого злочином вважається діяння, передбачене кримінальним кодексом відповідної країни. Матеріальне визначення злочину включає такі ознаки, які визначають, чому дане діяння є злочином. Насамперед, це вказівка на суспільну небезпеку й об'єкти посягання.

В КК України 2001 р. використане так зване «змішане або формально-матеріальне визначення» злочину та встановлюється, що «злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину» (ч. 1 ст. 11 КК). У визначенні злочину містяться такі обов'язкові ознаки злочину: 1) злочином є лише діяння (дія або бездіяльність); 2) діяння має бути вчинене суб'єктом злочину; 3) діяння є винним; 4) вказане діяння є суспільно небезпечним; 5) відповідне діяння повинно бути передбачене чинним КК; 6) кримінальна караність. Відсутність хоча б однієї з цих ознак вказує на відсутність злочину взагалі.

Характеристика злочину як діяння — дії (активна поведінка) чи бездіяльності (пасивна поведінка) має принципове значення. Злочин як свідомий вольовий вчинок людини повинен бути виявлений у конкретній дії або бездіяльності. Думки, погляди, переконання, що не знайшли свого вираження в актах дії або бездіяльності, навіть якщо вони суперечать інтересам суспільства, злочином визнаватися не можуть. Разом з тим і конкретна дія або бездіяльність, позбавлена психологічної основи діяння, — свідомого і вольового елементів (наприклад, рефлекторні, інстинктивні вчинки), — не є злочином. Тому в ст. 11 КК України вказується, що злочином є лише діяння, вчинене суб'єктом зло-

чину, яким відповідно до ч. 1 ст. 18 КК є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, тобто особа, яка діє свідомо, з волею, що є достатнім для того, щоб поставити їй у вину вчинене діяння.

Суспільна небезпечність, як матеріальна ознака злочину, полягає в тому, що діяння або заподіює шкоду відносинам, які охороняються кримінальним законом, або містить у собі реальну можливість заподіяння такої шкоди. Це — об'єктивна властивість злочину, реальне порушення відносин, що склалися в суспільстві. Виникнення, зміна, втрата суспільної небезпечності діяння обумовлені об'єктивними закономірностями суспільного розвитку, нерозривним зв'язком з тими соціально-економічними процесами, які відбуваються в суспільстві. Суспільна небезпечність належить до оціночних понять. Оцінка суспільної небезпечності діяння, як ознаки злочину, відбувається на двох рівнях: по-перше, на законодавчому, коли законодавець в КК встановлює, які діяння є суспільно небезпечними (криміналізує їх); по-друге, на правозастосовному, коли слідчий, прокурор, суддя оцінюють суспільну небезпечність вчиненого злочину. Критерієм оцінки суспільної небезпечності виступають об'єктивні і суб'єктивні ознаки злочину: об'єкт, на який посягає злочин, наслідки, спосіб вчинення злочину, мотив і мета тощо. Суспільна небезпечність злочину характеризується двома показниками — її характером і ступенем. Характер суспільної небезпечності — це її якісний критерій (якісна ознака), що залежить від важливості об'єкта злочину. Ступінь суспільної небезпечності являє собою її кількісний критерій (кількісна ознака) і визначається характеристикою конкретного посягання, зокрема, місцем, способом, обстановкою його вчинення, ступенем реалізації злочинного наміру тощо. Визначальну роль для оцінки ступеня суспільної небезпечності злочину відіграють заподіяні злочином наслідки. Суспільна небезпечність відіграє значну роль у вирішенні низки питань: а) слугує підставою криміналізації діянь; б) є критерієм розмежування злочинних та незлочинних діянь, а також суміжних злочинів між собою; в) є підставою класифікації злочинів; г) сприяє диференціації кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання.

Ще однією обов'язковою ознакою злочину, що виражає його внутрішній психологічний зміст, є винність. У цій ознаці відбивається найважливіший принцип кримінального права — принцип суб'єктивного ставлення у вину, тобто відповідальності тільки за наявності вини, що впливає зі ст. 62 Конституції

України. Частина 2 ст. 2 КК закріпила цей принцип, вказавши, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Вина, характеризуючи внутрішній зміст діяння, впливає на ступінь його тяжкості, адже у скоєному певним чином поєднуються його об'єктивні властивості (суспільна небезпечність) і суб'єктивне ставлення (свідоме, вольове) до діяння. У чинному КК поняття вини визначається як ставлення особи до вчиненого і його наслідків, що дістає вияв у вигляді умислу або необережності (ст. ст. 23–25 КК).

Визнання певного діяння протиправним являє собою офіційне визнання діяння суспільно небезпечним з боку держави. У кримінальному законі вичерпно визначено коло посягань, які являють собою злочини, це зроблено у статтях Особливої частини КК. Тому не може вважатися злочином діяння, не передбачене кримінальним законом, хоча воно може й становити небезпеку для суспільства. Процес встановлення протиправності діянь відбувається під час правотворчості та має відповідати певним вимогам (підстави та принципи криміналізації). Зворотний процес з виключенням норм з КК має назву декриміналізації та скасовує злочинність діянь.

Щодо такої ознаки, як караність діяння, то аналіз ч. 2 ст. 1 КК, яка визначає завдання Кримінального кодексу, дозволяє стверджувати, що передбаченість діяння в КК одночасно означає й обов'язкову караність його за цим Кодексом: для здійснення завдання захисту суспільних відносин від злочинних посягань Кодекс визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Караність — це ознака, яка прямо не вказана у законодавчому визначенні загального поняття злочину, а впливає з інших ознак, перш за все, з ознаки протиправності діяння. Караність полягає у правомірній загрозі застосування за вчинення злочину покарання, встановленого у кримінально-правовій санкції. Її не можна змішувати з реальним застосуванням покарання за вчинення злочину, оскільки існують законні підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності або від покарання, але це не виключає визнання вчиненого особою діяння злочином.

Відповідно до ч. 2 ст. 11 КК України не є злочином вчинене суб'єктом злочину винне діяння, прямо передбачене КК, якщо воно через малозначність не становить суспільної небезпеки. Малозначне діяння слід відмежовувати від діяння, яке не містить

складу злочину. Так, якщо істотність матеріальної (майнової чи фізичної) шкоди визначена безпосередньо в законі через певну кількість неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тяжкість тілесних ушкоджень тощо, то недосягнення певного рівня шкоди є свідченням відсутності складу злочину. Важливим при віднесенні конкретних діянь до малозначних є встановлення змісту умислу. Малозначним може бути визнане тільки таке діяння, небезпечність якого не тільки об'єктивно, а й за змістом умислу винного є незначною. Відсутність суспільної небезпеки у даному випадку означає, що така дія або бездіяльність: а) заподіяла охоронюваному кримінальним законом об'єкту посягання шкоду, яка не є істотною, або б) створила загрозу заподіяння вказаному об'єкту шкоди, яка не є істотною. Як правило, малозначними визнаються діяння, що містять ознаки злочинів невеликої і середньої тяжкості. Кримінальне провадження про малозначні діяння не може бути відкрите, а відкриті підлягають закриттю на підставі ч. 2 ст. 11 КК.

Злочини, як й будь-яке інше поняття, можуть бути розподілені на групи з різними критеріями:

- за об'єктом посягання — родовий об'єкт, який є основою для конструювання Особливої частини КК України (злочини проти основ національної безпеки, злочини проти життя особи, злочини проти власності тощо);

- за формою діяння: злочини, які вчиняються а) шляхом дії (ст. 185 КК); б) шляхом бездіяльності (ст. 403 КК); в) шляхом дії або бездіяльності (ст. 115 КК);

- за формою вини: а) умисні злочини (ст. 187 КК); б) необережні злочини (ст. 367 КК); в) злочини, які можуть вчинятися як з умисною, так й з необережною виною (ст. ст. 115 та 119 КК);

- за суб'єктом: злочини, які можуть бути вчинені а) загальним суб'єктом (ст. 113 КК) та б) спеціальним суб'єктом (ст. 117 КК).

Найважливіше значення та нормативне закріплення має класифікація злочинів за ступенем тяжкості (ст. 12 КК). Ступінь тяжкості визначається виходячи з виду та розміру покарання, яке передбачене за цей злочин в санкціях статей Особливої частини КК. Традиційно в основу класифікації покладалася найбільш суворий вид покарання — позбавлення волі. Однак Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» від 15.11.2011 р. № 4025 передбачив, що критерій, за яким визначається ступінь тяжкості злочину,

має охоплювати також найм'якіший вид покарання — штраф, але вказавши, що ступінь тяжкості злочину, за вчинення якого передбачене одночасно основне покарання у виді штрафу та позбавлення волі, визначається виходячи зі строку покарання у виді позбавлення волі, передбаченого за відповідний злочин. Відповідно до цієї класифікації всі злочини поділяються на злочини:

1) невеликої тяжкості — злочини, за які передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше 2 років або інше, більш м'яке покарання за винятком основного покарання у виді штрафу в розмірі понад 3000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

2) середньої тяжкості — злочини, за які передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше 10 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше 5 років;

3) тяжкі — злочини, за які передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше 25 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше 10 років;

4) особливо тяжкі — злочини, за які передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад 25 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад 10 років або довічного позбавлення волі.

Класифікація злочинів за ступенем тяжкості впливає на можливість непрятого впливу особи до кримінальної відповідальності за готування до деяких злочинів (ч. 2 ст. 14 КК), звільнення особи від кримінальної відповідальності (розділ IX Загальної частини КК), від покарання (ч. 4 ст. 74 КК), від відбування покарання (ст. ст. 81, 82 КК), застосування деяких видів покарання (ст. ст. 54, 59, 64 КК), встановлення строків давності (ст. ст. 49, 80 КК), строків погашення та зняття судимості (ст. ст. 89, 91 КК).

Злочин є лише одним із видів правопорушень. Тому виникає питання про місце злочину в системі правопорушень: адміністративних, дисциплінарних, цивільно-правових. У кримінальному праві визнається, що саме матеріальна ознака злочину — суспільна небезпечність є тим основним критерієм, який має бути покладений в основу відмежування злочину від інших правопорушень. Однак триває дискусія про те, чи є суспільна небезпечність ознакою всіх правопорушень, чи лише злочинів. Слід визнати, що всі правопорушення заподіюють шкоду або створюють загрозу її заподіяння певним суспільним відносинам,

але ступінь її є різним, та найбільшим володіють саме злочини. Іншими критеріями, за якими можна відмежувати злочини від інших правопорушень, є такі: а) визначеність злочинів тільки законами, тоді як цивільні правопорушення можуть визначатися й договорами; б) злочини посягають на найбільш цінні суспільні відносини (національна безпека, життя та здоров'я особи); в) суб'єктами злочинів можуть бути тільки фізичні особи, суб'єктами цивільних правопорушень можуть бути й юридичні особи; г) за злочини застосовуються покарання, які призначаються судом, тоді як за інші правопорушення — стягнення, що можуть застосовуватися й іншими уповноваженими органами та службовими особами; д) тільки вчинення злочинів та застосування покарання викликає особливий правовий стан особи — судимість.

У кримінально-правовій літературі вже десятки років обговорюється, а у зв'язку з прийняттям Концепції реформування кримінальної юстиції України (затверджена Указом Президента України від 08.04.2008 р. № 311/2008) та Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012 р., стала нагальною потреба у передбаченні поряд із злочинами такого виду правопорушень, як кримінальні проступки, в які слід трансформувати певну частку злочинів та адміністративних правопорушень. До країн, в яких вже існує інститут кримінальних проступків, належать Латвія, Литва, Естонія, Швейцарія, Австрія, Іспанія, ФРН, Франція тощо. До категорії кримінальних проступків за законодавством України мають бути віднесені (згідно з Концепцією): а) окремі діяння, що за чинним КК України відносяться до злочинів невеликої тяжкості, які відповідно до політики гуманізації кримінального законодавства будуть визнані законодавцем такими, що не мають значного ступеня суспільної небезпеки; б) передбачені чинним Кодексом України про адміністративні правопорушення діяння, які мають судову юрисдикцію і не є управлінськими (адміністративними) за своєю суттю (дрібне хуліганство, дрібне викрадення чужого майна тощо). За вчинення кримінальних проступків можуть бути передбачені стягнення у виді арешту, штрафу у певному обмеженому розмірі, позбавлення спеціальних прав, залучення до громадських або виправних робіт тощо, а також застосовуватись спеціальна конфіскація. Вчинення кримінальних проступків не матиме таких правових наслідків, як судимість.

Питанням відмежування злочинного від незлочинного призначені й численні Рішення Європейського суду з прав людини

в контексті ст. 6 Конвенції про основні права та свободи людини 1950 р. Так, у справі *Engel v. Netherlands* встановлено 3 критерія визначення поняття «кримінальний» у контексті ст. 6 Конвенції: 1) класифікація злочину у рамках законодавства країни; 2) особлива природа правопорушення; 3) можливе покарання. У справі *Funke v. France* вказано, що якщо держава визначає правопорушення як кримінальне, воно автоматично розглядається як таке у рамках ст. 6. Втім відсутність категоризації правопорушення як злочинного за національним законодавством носить відносний характер; у таких випадках застосовується другий та третій критерій, визначений у справі *Weber v. Switzerland*, § 32–34). У рішенні по даній справі вказано, що критерій природи правопорушення є більш вагомим критерієм, ніж критерій класифікації злочину у рамках законодавства країни. У таких випадках проводиться порівняння національного законодавства та меж його застосування стосовно інших правопорушень, що визнаються злочинними у рамках даної правової системи (*Engel*, § 80–85). У справі *Campbell and Fell v. the United Kingdom* (§ 101) вказано, що факт направленості правопорушення на широкий сектор населення є лише одним із критеріїв, що зазвичай вказують на злочинність діяння; високий ступінь тяжкості є іншим критерієм. Водночас малозначність діяння не означає неможливість застосування ст. 6, оскільки «кримінальна» природа правопорушення не обов'язково означає певний ступінь його тяжкості (*Ozturk*, § 53). Третій критерій застосовується у кумулятивний спосіб, коли неможливо дійти висновку шляхом застосування першого та другого критеріїв (*Ezeh and Connors*, § 108–130), або як альтернативний критерій, що підтверджує «кримінальність», навіть якщо природа правопорушення не обов'язково є «кримінальною» (*Engel*). Покарання, пов'язане з позбавленням волі, навіть на відносно короткий строк, майже автоматично робить провадження «кримінальним». У справі *Zaicevs v. Latvia* (§ 31–36) три дні «адміністративного затримання» за неповагу до суду розглядалось як перенесення правопорушення у «кримінальну сферу» (також справа *Menesheva v. Russia*, § 94–98).

Пропонуються такі варіанти введення інституту кримінального проступку до вітчизняного законодавства: 1) створення окремого кодексу кримінальних проступків із Загальною та Особливою частинами; 2) доповнення чинного КК новою частиною, в якій передбачити склади кримінальних проступків; 3) введення складів кримінальних проступків до Особливої частини КК шляхом доповнення його статей новими частинами, а також вклю-

чення деяких нових статей. Але до сих пір не вирішено питання ані про характер тих діянь, які мають бути віднесені до кримінальних проступків, ані про наслідки вчинення цих проступків, ані про спосіб їх закріплення у законодавстві.

Література

1. Ковалев М. И. Понятие и признаки преступления и их значение для квалификации. — Свердловск, 1977. — 80 с.
2. Козлов А. П. Понятие преступления. — СПб., 2004. — 819 с.
3. Кривоченко Л. М. Класифікація злочинів за ступенем тяжкості у Кримінальному кодексі України: Монографія. — К., 2010. — 120 с.
4. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. — М., 1961. — 668 с.
5. Смирнов В. И. К вопросу об общественной опасности преступного деяния. — Х., 2002. — 136 с.
6. Фефелов П. А. Общественная опасность преступного деяния и основание уголовной ответственности. — М., 1972. — 178 с.
7. Чубарев В. Л. Тяжесть преступного деяния. — К., 1992. — 171 с.

Тема 4. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ПІДСТАВА

Поняття та види кримінальної відповідальності.

Поняття кримінально-правових відносин. Об'єкт, суб'єкт, зміст кримінальних правовідносин.

Межі та стадії кримінальної відповідальності.

Форми реалізації кримінальної відповідальності.

Підстави кримінальної відповідальності.

Незважаючи на те, що поняття «відповідальність» вперше ввів у науковий обіг Томас Гоббс ще у XVII ст., питання визначення кримінальної відповідальності залишається найскладнішим у науці кримінального права. Це пов'язано з тим, що законодавчого визначення кримінальної відповідальності немає, тому в юридичній літературі існує безліч точок зору щодо цього питання: одні автори ототожнюють її з кримінальним покаранням; другі характеризують як певного роду обов'язок особи, що вчинила злочин; треті розглядають її як конкретні кримінально-правові відносини; четверті розуміють кримінальну відповідальність як реалізацію санкції кримінально-правової норми; п'яті — вважають кримінальну відповідальність осудом винного обвинуваль-

ним вироком суду за вчинений злочин із призначенням покарання або без такого тощо.

Кримінальна відповідальність як вид юридичної відповідальності має всі ознаки, притаманні останній, і водночас характеризується своїми, до яких належать: 1) вид державного примусу, що виражається насамперед в осуді злочинця та його діяння обвинувальним вироком суду, а також у покладанні на винного додаткових позбавлень і обмежень; 2) вид і міра обмежень визначені тільки в кримінальному законі, передусім у санкції відповідної кримінально-правової норми; 3) зазнання таких обмежень завжди має вимушений характер, оскільки їх застосування є обов'язком суду та спеціально уповноважених на це державних органів; 4) можлива тільки за вчинення злочину. Виходячи з цих ознак, можна визначити кримінальну відповідальність як найбільш суворий вид юридичної відповідальності, який являє собою обов'язок особи, яка вчинила злочин, зазнати певних обмежень особистого або майнового характеру, що забезпечується примусовою силою держави.

Зазвичай під кримінальною відповідальністю розуміють те, що настає після вчинення злочину, тобто відповідальність є ретроспективною. Однак існує концепція, згідно з якою кримінальна відповідальність виникає і до моменту вчинення злочину, тобто є позитивною чи перспективною, слугує засобом, завдяки якому забезпечується невчинення посягання будь-якою особою. Під позитивною кримінальною відповідальністю прихильники її виокремлення (Л. В. Багрій-Шахматов, В. К. Гришук, П. С. Дагель, В. М. Кудрявцев, В. І. Осадчий, П. В. Хряпинський та ін.) розуміють усвідомлення особою необхідності дотримання кримінально-правових заборон, закріпленої у кримінальному законі міри належної поведінки індивіда, правомірної поведінки як результату виконання нею обов'язку не вчиняти заборонених кримінальним законом діянь.

З моменту, коли особа вчинила злочин, між нею та державою виникають певні юридичні відносини, які врегульовані нормами кримінального права і тому називаються кримінально-правовими відносинами. Ці відносини, як й будь-які інші правові відносини, мають власну структуру, тобто складаються з певних елементів: об'єкт, суб'єкти та зміст відносин. Об'єктом таких правовідносин є ті особисті, майнові чи інші блага особи, обмеження яких передбачається в санкції кримінально-правової норми, за якою особа визнається винною у вчиненні злочину. Суб'єктами таких відносин є, з одного боку, особа, яка вчинила злочин, а з другого

— держава в особі уповноважених органів. Зміст кримінальних правовідносин утворюють права та обов'язки суб'єктів цих правовідносин. З моменту вчинення злочину у держави з'являються владні повноваження щодо особи, яка його вчинила, а в останньої — обов'язок підкоритися законному обмеженню державою її певних прав і свобод. При цьому така особа має право вимагати від держави, щоб її дії були правильно кваліфіковані, щоб покарання було призначено лише в рамках санкції тієї статті КК, яка передбачає вчинений нею злочин, щоб були належним чином враховані та застосовані інші кримінально-правові заходи.

Існують дві точки зору щодо визначення початкового моменту кримінальної відповідальності: 1) з моменту вчинення злочину, оскільки саме з цього моменту у особи, яка його вчинила, виникає обов'язок зазнати певних обмежень; 2) з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду, що підтверджується Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканість) від 27.10.1999 р. № 9-рп/99.

По-різному визначають і момент закінчення кримінальної відповідальності, але, враховуючи всю сукупність обмежень, які може зазнати особа в межах кримінальної відповідальності, в якості такого моменту слід визнавати момент погашення або зняття судимості.

В зазначених часових межах існування кримінальної відповідальності можна виокремити її певні стадії:

1) виникнення кримінальної відповідальності (загроза кримінальної відповідальності) — з моменту вчинення злочину й до відкриття кримінального провадження;

2) притягнення особи до кримінальної відповідальності — з моменту відкриття кримінального провадження й до віддання до суду;

3) постановлення обвинувального вироку суду — з моменту віддання до суду й до набрання вироком законної сили;

4) виконання покарання — з моменту набрання вироком законної сили й до фактичного відбуття покарання;

5) сплив строків судимості — з моменту фактичного відбуття покарання й до погашення або зняття судимості.

Кримінальна відповідальність може бути реалізована в трьох формах: 1) засудження винного, що виражається в обвинувальному вирoku суду, не пов'язаному з призначенням йому покарання;

2) засудження особи, поєднане з призначенням їй конкретної міри покарання, від реального відбування якого вона звільняється; 3) засудження особи, поєднане з призначенням їй конкретної міри покарання, яка підлягає реальному відбуванню.

У кримінально-правовій літературі висловлені три основні точки зору щодо підстави кримінальної відповідальності: вчинений злочин (А. А. Герцензон, М. І. Загородніков та ін.), вина (А. Н. Трайнін, Б. С. Утевський, Б. С. Нікіфоров та ін.), склад злочину (А. А. Піонтковський, В. М. Кудрявцев та ін.). Зустрічається поєднання цих підстав. Однак сам факт вчиненого злочинного діяння не достатній для притягнення до кримінальної відповідальності, тому що може виявитися, що особа, яка його вчинила, діяла невинно або є неналежним суб'єктом злочину (неосудною або такою, яка не досягла віку кримінальної відповідальності). Вина так само не може розглядатися як підстава кримінальної відповідальності, оскільки вона є лише однією з ознак суб'єктивної сторони складу злочину. Тому більш розповсюдженою позицією є точка зору авторів, що визначають як підставу кримінальної відповідальності діяння, що містить ознаки складу злочину (Ю. В. Баулін, Я. М. Брайнін, П. С. Матишевський, В. І. Осадчий та ін.). Саме таку позицію підтримав законодавець, визначивши в ч. 1 ст. 2 КК, що «підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбачений КК».

Законодавчий (нормативний) опис ознак конкретного складу злочину, що міститься в статті Особливої частини КК, у своїй сукупності закріплює той мінімум ознак, який дозволяє відмежувати злочинне діяння від незлочинного. Наявність цієї сукупності ознак злочинного діяння в поведінці винного є єдиною і достатньою підставою для вирішення питання про можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення конкретного діяння.

Література

1. Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. — О., 2001. — 207 с.
2. Багрий-Шахматов Л. В. Уголовная ответственность и наказание по советскому уголовному праву. — Минск, 1975. — 383 с.
3. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. — М., 1963. — 275 с.
4. Карпушин М. П., Курляндский В. И. Уголовная ответственность и состав преступления. — М., 1974. — 232 с.

5. Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти: Монографія. — О., 2007. — 225 с.

6. Митрофанов І. І. Теоретичні проблеми механізму реалізації кримінальної відповідальності: Монографія. — Кременчук, 2010. — 520 с.

7. Стручков Н. А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. — Саратов, 1977. — 287 с.

Тема 5. СКЛАД ЗЛОЧИНУ ТА ЙОГО ВИДИ

Поняття та значення складу злочину.

Співвідношення понять злочину та складу злочину.

Функції складу злочину.

Елементи та ознаки складу злочину.

Види складу злочину.

Вчення про склад злочину є основним у теорії кримінального права. Встановлення в діях особи, яка вчинила злочин, певного складу злочину є єдиною підставою кримінальної відповідальності цієї особи (ч. 1 ст. 2 КК України).

Вчинення діяння, що відповідає ознакам якого-небудь складу злочину, зазначеного в кримінальному законі, є юридичним фактом, що породжує певні правовідносини між особою, яка вчинила злочин і державою, в особі її правоохоронних органів (слідства, прокуратури й суду).

Склад злочину є єдиною підставою кримінальної відповідальності, але його встановлення в діях особи ще не вирішує питання про конкретний розмір покарання, призначеного винному судом. Коли встановлюється підстава кримінальної відповідальності особи, то мова йде про те, на якій підставі його притягують до кримінальної відповідальності, на якій підставі його визнають винним і піддають відповідно до закону кримінальному покаранню. Суд визнає обвинувачуваного винним не тільки тому, що він небезпечний для суспільства, а й тому, що був встановлений у діях особи певний склад злочину, передбачений законом.

Склад злочину — це сукупність встановлених у кримінальному законі юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочин.

Із цього визначення випливає, що визнання того або іншого суспільно небезпечного діяння злочином є виключним правом законодавця. Тут знаходить свою реалізацію принцип: «Немає злочину без вказівки на те в кримінальному законі». З іншого

боку, у чинному законодавстві міститься вичерпний перелік тих суспільно небезпечних діянь, які в цей момент визначені як злочинні. Отже, для того, щоб будь-яке суспільно небезпечне діяння, що зустрічається в реальному житті, отримало статус злочину, необхідно, щоб діяння даного виду були визначені законодавцем як злочинні. Тільки за такі суспільно небезпечні діяння особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності і їй може бути призначене кримінальне покарання. Відступ від цієї вимоги може привести на практиці до серйозних порушень законності й обмеження прав громадян.

Визнання складу злочину єдиною підставою кримінальної відповідальності означає, що лише в межах складу злочину можна розрізняти об'єктивні й суб'єктивні підстави кримінальної відповідальності. Будь-яка спроба створити в теорії кримінального права які б то ні було особливі підстави кримінальної відповідальності, що лежать за межами складу злочину, практично означали б применшення значення складу злочину. Установлення складу злочину в цьому випадку ще не вирішувало б питання про те, винна чи ні особа у вчиненні злочину. Тим самим створювалося б теоретичне виправдання для всіляких порушень законності.

Законодавець у нормах кримінального закону за допомогою закріплення відповідних об'єктивних і суб'єктивних ознак визначає, які із вчинених суспільно небезпечних діянь є злочинами. Будь-який конкретний злочин (вбивство, крадіжка, хуліганство) має безліч ознак. Тому законодавець виділяє із усієї сукупності ознак, що характеризують той або інший злочин, найбільш важливі, значимі й типові, які однаково властиві всім злочинам даного виду. Законодавець, формулюючи ознаки конкретного складу злочину, завжди виходить з тих закріплених у нормах Загальної частини КК ознак злочину, які мають загальний характер і входять до складу будь-якого злочину.

Найчастіше в конкретній кримінально-правовій нормі законодавцем найбільш повно закріплюються ознаки об'єктивної сторони. Це викликано тим, що вони в більшості випадків строго індивідуальні й властиві тільки цим злочинам. У кримінально-правовій нормі зазначені ознаки закріплюються з урахуванням дій виконавця в закінченому злочині. Відображати ж у конкретній нормі особливості цих злочинів з урахуванням стадій вчинення злочину й різної ролі в ньому всіх співучасників немає необхідності, тому що ці особливості носять загальний, типовий для всіх злочинів характер і закріплені в Загальній частині КК.

У нормах Загальної частини КК містяться тільки ті об'єктивні й суб'єктивні ознаки складу, які властиві всім злочинам або багатьом з них. Саме ці ознаки в комбінації з ознаками, описаними в конкретних нормах Особливої частини КК, і утворюють склад вчиненого злочину.

Усі ознаки будь-якого складу включені в той або інший кримінальний закон, при цьому враховується, що ці ознаки зовні не завжди очевидні, тому що вони певною мірою формалізовані й у самому тексті закону можуть вказуватися як безпосередньо, так і через систему юридичних понять і категорій. Так, у статті про крадіжку досить докладно закріплені ознаки складу крадіжки як таємного викрадення майна. Тут зазначений предмет посягання (чуже майно), описаний характер дії (таємне викрадення), певна мета поведінки (заволодіння чужим майном), але в той же час не говориться про суб'єкта злочину й інші ознаки цього складу. Усі ці ознаки носять загальний характер і тому закріплені в нормах Загальної частини Кримінального кодексу, до яких і потрібно звертатися. Наприклад, зі змісту статей Загальної частини випливає, що суб'єктом крадіжки може бути лише осудна особа, що досягла 14-літнього віку. Порівняльний же аналіз норм Загальної й Особливої частин показує, що крадіжка як діяння, усвідомлене й спрямоване на одержання наживи, може бути вчинена тільки з прямим умислом. Вивчаючи місце розташування крадіжки в системі Особливої частини КК, можна зробити висновок, що об'єктом крадіжки є відносини власності. Кваліфікація злочинів тісно пов'язана зі складом злочину. Кваліфікація злочину — це встановлення і юридичне закріплення точної відповідності між ознаками вчиненого діяння й ознаками складу злочину, передбаченого кримінально-правовою нормою. Кваліфікуючи злочин, ми визначаємо ту статтю Кримінального кодексу, в якій закріплений склад вчиненого злочину. Тим самим за допомогою кваліфікації дається точна характеристика вчиненого діяння.

Кожний злочин має безліч ознак, однак далеко не всі вони враховуються при кваліфікації. При кваліфікації в конкретнім діянні необхідно встановити ті юридично значимі об'єктивні й суб'єктивні ознаки, які входять до складу конкретно вчиненого злочину. Причому склад утворює тільки вся сукупність передбачених законом ознак. Відсутність хоча б однієї з необхідних ознак свідчить про відсутність у діях особи складу конкретного злочину. Процес кваліфікації відбувається на всіх стадіях кримінального процесу. Так, наприклад, п. 2 ч. 1 ст. 368 КПК України вказує, що при винесенні вироку суду слід вирішити питання

про те, чи містить це діяння склад злочину і якою статтею закону України про кримінальну відповідальність він передбачений.

Необхідно відмежовувати склад злочину від самого злочину, тому що вони не збігаються один з одним, а лише співвідносяться між собою як явище (конкретний злочин) і юридичне поняття про нього (склад конкретного виду злочину). Злочин — це конкретне суспільно небезпечне діяння, вчинене в певній обстановці, часі й місці, що відрізняється безліччю особливостей від усіх інших злочинів даного виду.

Склад злочину являє собою юридичне поняття про злочин певного виду (склад вбивства, зґвалтування, грабежу і т.д.), в яким об'єднані найбільш істотні, типові й універсальні їхні ознаки. Тому, наприклад, крадіжки, вчинені різними особами, завжди відрізняються тією чи іншою мірою одна від одної своїми особливостями, але склади вчинених ними злочинів тотожні.

Виходячи із цього, можна зробити висновок, що обсяг ознак злочину й складу злочину різний. З одного боку, обсяг ознак злочину ширше ознак складу, тому що останній містить у собі лише найбільш загальні, типізовані, тобто властиві всім злочинам даного виду, ознаки. З іншого боку, склад злочину ширше кожного конкретного злочину, тому що він містить у собі ознаки не одного конкретного злочину, а всіх злочинів даного виду.

У теорії кримінального права поряд зі складом конкретного злочину виділяють загальне поняття складу злочину. Вчення про загальне поняття складу злочину ґрунтується на теоретичному узагальненні всіх типізованих ознак, властивих усій сукупності складів конкретних злочинів. Отже, це не законодавче, а теоретичне поняття. У ньому узагальнені ознаки, що характеризують об'єктивні й суб'єктивні елементи всіх складів злочинів, передбачених чинним кримінальним законодавством.

У кожному складі виділяють його елементи. Ними є об'єкт і об'єктивна сторона злочину (об'єктивні ознаки складу), суб'єкт і суб'єктивна сторона злочину (суб'єктивні ознаки складу). У своїй єдності вони й утворюють склад злочину.

Аналіз окремих складів злочинів розкриває конкретні, власгиві даному злочину особливості елементів складу злочину. А. Н. Трайнін вважав помилковою відмінність серед ознак складу злочину — об'єкта, об'єктивної сторони складу злочину, суб'єкта й суб'єктивної сторони складу злочину: «Ця класифікація глибоко помилкова: не існує таких «елементів складу», як «об'єктивна сторона», «суб'єктивна сторона» і т.д. У дійсності є: елементи складу, що характеризують суб'єктивну сторону злочин-

ну (вина, мотив, ціль і ін.), і елементи складу, що характеризують об'єктивну сторону (діяння, причинний зв'язок, наслідок, час і місце вчинення злочину й ін.). Так само немає елемента складу — «суб'єкт злочину», особа не є елементом складу, хоча б і «основним». Елементами складу в дійсності є лише ознаки, що характеризують або, точніше, що відмежовують коло суб'єктів, які можуть відповідати за конкретні злочини». Ці висловлення А. Н. Трайніна не могли бути визнані переконливими.

Склад злочину, зазначений у законі, є правовим поняттям про злочин. Як і всяке поняття, воно відображає в собі істотні ознаки певного явища реальної дійсності — суспільно небезпечного діяння. Тому кожний склад злочину характеризується певним об'єктом, об'єктивною стороною, суб'єктом і суб'єктивною стороною, у такий спосіб дається опис тих ознак, які характеризують об'єкт, об'єктивну й суб'єктивну сторони, а також суб'єкта певного злочину. Позиція А. Н. Трайніна в цьому питанні зводилася лише до того, що просту, ясну юридичну термінологію, яка установилася, він заміняв більш складною й громіздкою.

Об'єктом злочину є те, на що завжди посягає злочин і чому воно завжди заподіює певну шкоду. Це те благо (цінність), яке поставлено під охорону кримінального закону. У кримінально-правовій літературі об'єктом злочину визнаються певні суспільні відносини, охоронювані кримінальним законом.

Об'єктивна сторона — зовнішня сторона злочину, яка виражається у вчиненні передбаченого кримінальним законом діяння (дії або бездіяльності), що заподіює або створює загрозу заподіяння шкоди об'єкту злочину. В якості обов'язкової (необхідної) ознаки об'єктивної сторони складу злочину виділяють діяння (дія або бездіяльність). Суспільно небезпечні наслідки й причинний зв'язок є обов'язковими в злочинах з так званим матеріальним складом. Крім того, до об'єктивної сторони відносять такі ознаки, як місце, час, обстановка, спосіб та засоби вчинення злочину.

Суб'єкт злочину — це особа, яка вчиняє злочин. За чинним кримінальним законодавством суб'єктом злочину може бути як фізична осудна або обмежено осудна особа, яка досягла певного віку, так і юридична особа.

Суб'єктивна сторона — це внутрішня сторона злочину, тому що вона містить у собі ті психічні процеси, які характеризують свідомість і волю особи в момент вчинення злочину. Ознаками суб'єктивної сторони як елемента складу злочину визнаються вина, мотив і ціль злочину. Обов'язковою (необхідною) основ-

ною ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину є вина особи, яка може бути виражена у формі умислу або необережності. За відсутності вини особи немає й складу злочину, навіть якщо в результаті її дії (бездіяльності) настали передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні наслідки. Дії, вчинені безвинно, не тягнуть кримінальної відповідальності.

Слід розрізняти обов'язкові (необхідні) і факультативні ознаки складу злочину. Обов'язкові — це ті ознаки складу, які необхідно встановлювати в будь-якому складі злочину, це суспільне небезпечне діяння, вік, осудність, вина. Факультативними визнаються ті ознаки, на які додатково вказує законодавець при описі складів окремих злочинів. До них слід віднести час, місце, обстановку й спосіб вчинення злочину (об'єктивні ознаки), мотив і ціль (суб'єктивні ознаки), ознаки спеціального суб'єкта злочину, предмет злочину.

Наведений поділ ознак складу злочину на обов'язкові й факультативні має важливе значення, тому що сприяє більш глибокому з'ясуванню складів окремих злочинів і їх відмежуванню від суміжних складів.

Якщо стосовно загального вчення про склад злочину зазначені ознаки є факультативними, то стосовно складу конкретного злочину, у який вони додатково включені законодавцем, їх слід розглядати як обов'язкові.

Так, при описі окремих злочинів законодавець не тільки підкреслює ознаки об'єктивної сторони, але додатково вказує на ті ознаки, які характеризують тільки цей злочин. Наприклад, відповідальність за злісну непокору вимогам адміністрації виправної установи можлива тільки за дії, вчинені у виправних установах. Тому вчинення таких же дій в інших місцях не утворює складу зазначеного злочину. Тут безпосередньо в законі міститься вказівка на місце вчинення злочину й стосовно його складу ця ознака є обов'язковою.

При характеристиці суб'єктивної сторони окремих злочинів законодавець нерідко вказує в законі мотив або ціль вчинених суспільно небезпечних діянь.

В окремі статті вводяться додаткові ознаки, що характеризують суб'єкта цього злочину, і тоді його називають злочином зі спеціальним суб'єктом. Так, у статті, що встановлює відповідальність за втрату документів, що містять державну таємницю, суб'єктом є особа, якій ці документи були довірені або стали відомі по службі або роботі. Викладене дозволяє зробити висновок, що факультативні ознаки стають обов'язковими (конструк-

тивними) ознаками складу у всіх випадках, коли вони передбачені законодавцем як складові того або іншого складу злочину.

Об'єктивні ознаки злочину завжди виступають у єдності з його суб'єктивними ознаками. Діалектичне розуміння єдності об'єктивного й суб'єктивного в поведінці людей є основою правильного розуміння складу злочину.

У теоретичному аналізі можна розглядати окремо об'єктивні й суб'єктивні властивості злочинного діяння, не забуваючи при цьому про їхній зв'язок, про їхню внутрішню єдність. Суб'єктивне в злочині завжди знаходить своє вираження в об'єктивному, однак від цього воно не перестає бути суб'єктивним. Умисел і необережність особи, виражені в певних суспільно небезпечних діях, пізнаються судом на основі різних об'єктивних обставин, встановлених у процесі судового слідства.

Розуміння злочинного діяння як єдності його об'єктивних і суб'єктивних властивостей розділяється більшістю теоретиків кримінального права. Правильно відзначав А. Н. Трайнін, що в кримінальному праві дія не рівнозначна будь-якому руху тіла. М. Д. Дурманов розглядав кожний вчинок людини як єдність її свідомості й відповідного руху тіла. Іншу позицію займав А. А. Герцензон, який до злочинного діяння відносив об'єкт злочину й лише зовнішню, об'єктивну сторону діяння. Це приводило до того, що в складі злочину ознаки об'єктивні виявляються відірваними від ознак суб'єктивних і сама злочинна дія розглядалася лише як механічний рух тіла, позбавлений елементів свідомості.

Кожна дія людини є його вольовою дією, людина здатна ставити собі певні цілі, свідомо використовувати наявні в її розпорядженні засоби й передбачити можливі наслідки своєї поведінки. Будь-яку дію, у тому числі й злочинну, слід розглядати як єдність об'єктивного й суб'єктивного.

Виділення окремих видів складів злочинів (їх класифікація) має важливе значення для пізнання окремих складів злочинів і встановлення їх істотних ознак, а в остаточному підсумку — для точної кваліфікації злочину. Склади можна класифікувати за ступенем суспільної небезпеки, за способом опису ознак складу в законі та за особливостями законодавчого конструювання.

Суспільна небезпека злочину — це об'єктивно існуючий стан, обумовлений усією сукупністю його негативних властивостей і ознак, які свідчать про реальну можливість заподіяти шкоду охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам. У кримінальному законі суспільна небезпека закріплюється як

можливість (здатність) заподіяння шкоди, а при здійсненні конкретного злочину — як реальне заподіяння шкоди охоронюваним суспільним відносинам і характеризує суспільну небезпеку саме цього злочину.

За ступенем суспільної небезпеки виділяють:

1) основний склад злочину, який містить у собі обов'язкові ознаки злочину й не містить обтяжуючих (кваліфікуючих) і пом'якшуючих обставин (ч. 1 ст. 115 КК);

2) склад злочину із кваліфікуючими ознаками, тобто з тими, які обтяжують відповідальність і впливають на кваліфікацію (ч. 2 ст. 185 КК);

3) склад злочину з особливо обтяжуючими (кваліфікуючими) обставинами, тобто з такими, які надають злочину особливої суспільної небезпеки (ч. 5 ст. 185 КК);

4) склад злочину з пом'якшуючими обставинами (так званий привілейований склад), який характеризується обставинами, які в значній мірі знижують суспільну небезпеку даного виду злочину (ст. 116 КК).

За характером структури складів злочинів, тобто за способом опису їх ознак безпосередньо в кримінальному законі, усі вони можуть бути розділені на прості й складні.

До простих складів відносять ті, які містять у собі ознаки одного суспільно небезпечного діяння, що посягає на один об'єкт, характеризуються однією дією, наслідком, однією формою вини (ч. 1 ст. 186 КК).

Складним є склад злочину, законодавча конструкція якого ускладнена якими-небудь обставинами. Тому складними слід визнати склади із двома й більш об'єктами, з декількома діями, із двома формами вини. Наприклад, тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК), — тут два наслідки й дві форми вини.

До числа складних відносять також альтернативні склади злочинів, об'єктивна сторона яких може виражатися в декількох діях або способах дії або в різних наслідках, будь-яка з названих дій утворює об'єктивну сторону зазначеного злочину.

За особливостями конструкції виділяють злочини з матеріальним, з формальним і з усіченим складами.

Таке конструювання ґрунтується на тому, що будь-який злочин у своєму розвитку може пройти цілий ряд стадій (етапів): готування, замах і закінчений злочин. Причому окремі види злочинної діяльності являють собою певну суспільну небезпеку вже на ранніх стадіях її розвитку. Тому законодавець нерідко за-

кріплює момент закінчення таких злочинів уже на стадії замаху або навіть готування, не пов'язуючи закінчення злочину з фактом настання суспільно небезпечних наслідків.

Злочинами з матеріальним складом прийнято вважати злочини, при конструюванні яких як обов'язкові ознаки об'єктивної сторони вказуються суспільно небезпечні наслідки вчиненого злочину. У таких складах об'єктивна сторона одержує свій повний розвиток тільки за умови настання зазначених наслідків і тільки із цього моменту він вважається закінченим. У злочинах з матеріальним складом потрібно обов'язково встановлювати причинний зв'язок між самим діянням та суспільно небезпечними наслідками, що настали. Прикладом злочину з матеріальним складом є вбивство, яке вважається закінченим тільки з моменту смерті потерпілого (ст. 115 КК). Сам по собі факт пострілу в жертву з метою її вбивства не утворює складу закінченого злочину, тому що не настав передбачений кримінальним законом наслідок — смерть іншої особи. Такі дії повинні кваліфікуватися лише як замах на вбивство (ст. 15, ст. 115 КК).

Злочинами з формальним складом прийнято називати такі злочини, які не містять у собі суспільно небезпечні наслідки, і тому злочин вважається закінченим з моменту вчинення зазначених у законі дій (ст. 328 КК).

Злочинами з усіченим складом звичайно визнають такі злочини, в яких момент закінчення злочину самим законом переноситься на стадію готування або на стадію замаху. Наприклад, відповідальність за погрозу вбивством настає з моменту самої погрози (ст. 129 КК), а розбій вважається закінченим злочином з моменту нападу з метою заволодіння чужим майном (ст. 187 КК), поєднаного з насильством, небезпечним для життя й здоров'я потерпілого. При цьому суб'єкт може й не заволодіти майном, однак злочин буде вважатися закінченим.

Викладене дозволяє зробити такі висновки:

1) склад злочину являє собою певну сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначають конкретне суспільно небезпечне діяння як злочинне;

2) тільки в кримінальному законі встановлюється сукупність зазначених ознак;

3) перелік складів злочинів, передбачених кримінальним законом, є вичерпним.

Література

1. Брайнін А. Я. Основні питання вчення про склад злочину. — К., 1964. — 189 с.

2. Бурчак Ф. Г. Квалификация преступлений. — К., 1986. — 120 с.
3. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. — М., 2001. — 316 с.
4. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів: Навч. посіб. — К., 2002. — 640 с.
5. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. — М., 2001. — 304 с.
6. Мирошниченко Н. А. Состав преступления: Текст лекций. — О.: Фенікс, 2007. — 74 с.
7. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації. — К., 2006. — 704 с.
8. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. — М., 1961. — 661 с.
9. Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике. — К., 1995. — 208 с.
10. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления. — М., 1957. — 363 с.

Тема 6. ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ

Поняття та значення об'єкта злочину.

Види об'єктів злочину.

Поняття та значення предмета злочину.

Співвідношення предмета та об'єкта злочину.

Місце потерпілого в кримінальному праві.

Об'єктом злочину є суспільні відносини, відповідальність за посягання на які передбачена нормами кримінального закону. Правильне вирішення питання про об'єкт злочину має важливе теоретичне й практичне значення. Саме об'єкт дозволяє визначити соціально-політичну сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також відмежуванню його від суміжних складів злочинів. Об'єкт має істотне значення також для визначення самого поняття злочину, значною мірою впливає на зміст об'єктивних і суб'єктивних ознак злочину, його кваліфікацію, є вихідним при класифікації злочинів, побудові системи Особливої частини КК.

На думку В. М. Кудрявцева, «встановлення об'єкта злочинного посягання служить як би попередньою програмою для вибору тієї групи суміжних складів, серед яких потрібно буде вже більш ретельно шукати необхідну норму».

Будь-який злочин прямо або опосередковано посягає на суспільні відносини. Об'єктом злочину можуть бути суспільні відносини, охоронювані кримінальним законом. Однак не всі суспільні відносини охороняються кримінальним законом. Ті, які не охороняються кримінальним законом, не можуть бути й об'єктом злочину. Але навіть порушення тих суспільних відносин, які можуть бути предметом кримінально-правового захисту, не за всіх умов викликають необхідність застосування примусових заходів. Звичайне застосування подібних заходів пов'язане із вчиненням таких посягань, які становлять підвищену суспільну небезпеку. Це має місце або при умисному посяганні на ці відносини, або при необережному посяганні, але у випадках заподіяння при цьому істотної шкоди. Лише за наявності зазначених умов дані відносини охороняються кримінальним законом і стають об'єктом злочинів. Суспільні відносини як об'єкти кримінально-правового захисту і як об'єкти злочину є тотожними. У випадках необхідності держава вживає спеціальних заходів для охорони суспільних відносин від різного роду діянь, що їх порушують.

Так, у відповідності до ст. 3 Конституції України людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Держава забезпечує охорону цих постулатів за допомогою кримінального права.

Поняття про об'єкт злочину як суспільні відносини закріплене в ст. 1 КК. Суспільні відносини є загальним об'єктом, на який, в остаточному підсумку, посягає будь-який злочин, передбачений кримінальним законодавством. Не можуть бути визнані об'єктом посягання (поряд із суспільними відносинами) правові норми держави. Об'єктом посягання може бути визнане тільки те, чому злочин заподіює або може заподіяти шкоду.

Суспільні відносини досить різноманітні (економічні, соціально-політичні, ідеологічні й ін.) і регулюються в суспільстві різними соціальними нормами (нормами права, моралі тощо).

Таким чином, об'єктом злочину є ті суспільні відносини, на які посягає злочин, заподіюючи їм певну шкоду, і які поставлені під охорону кримінальним законом.

Для правильного з'ясування сутності об'єкта злочину й «механізму» злочинного посягання на нього важливо визначити структуру суспільних відносин і взаємодію різних елементів його складових частин.

У філософській і правовій науці поширена думка, відповідно до якої структурними елементами суспільних відносин є:

1) суб'єкти (носії відносин); 2) предмет, із приводу якого існують відносини; 3) соціальний зв'язок (суспільно значима діяльність) як зміст відносин.

Структура будь-яких суспільних відносин завжди незмінна. Включення в структуру яких-небудь інших, органічно не властивих елементів (наприклад, зовнішніх умов виникнення відносин), як і виключення з її складу якого-небудь його обов'язкового елемента веде до того, що відношення губиться як таке, зникає або підмінюється якимись іншими, більш загальними поняттями. З іншого боку, розглядаючи структуру суспільних відносин, необхідно відзначити, що вона являє собою не просту суму складових частин, а цілісну систему утворюючих елементів, відповідним чином взаємозалежних і взаємодіючих між собою.

До складу будь-яких суспільних відносин входять їх суб'єкти (учасники відносин). Суб'єктами кримінально-правового відношення слід вважати державу в особі її вповноважених спеціальних органів і особу, яка вчинила злочин.

Встановлення учасників суспільних відносин або, що те саме, його суб'єктного складу, а також їх соціальних функцій у самому відношенні в багатьох випадках дозволяє визначити ті суспільні відносини, які виступають об'єктом того або іншого злочину. Цю властивість суб'єктів у суспільних відносинах нерідко використовує й сам законодавець як для визначення меж чинності кримінального закону, так і для вказівки на ті суспільні відносини, які є об'єктом конкретного злочину. Правильне визначення суб'єктного складу й з'ясування соціальної ролі особистості в ньому не тільки сприяють визначенню кола тих відносин, які опікуються конкретною кримінально-правовою нормою, але й дозволяють з'ясувати їх зміст, оскільки в соціальних функціях особи відображається як зміст, так і характер соціальних зв'язків у відношенні.

Предметом суспільних відносин справедливо називають усе те, із приводу чого або у зв'язку із чим існує саме це відношення. Тому в якості предмета суспільних відносин можуть виступати, насамперед, різного роду фізичні тіла, речі (природні об'єкти, різні товари або предмети, що не володіють ознаками товару), а також сама людина. Наприклад, в об'єкті такого злочину, як викрадення людини, остання є лише предметом охоронюваних кримінальним законом відносин.

Усі суспільні відносини залежно від особливостей предмета необхідно розділяти на дві групи — матеріальні й нематеріальні. Відносини, до складу яких входить матеріальний предмет (май-

но, ліс, дикі тварини й ін.), прийнято називати матеріальними. Предмет у нематеріальних відносинах — інші соціальні цінності (наприклад, державна влада або духовні блага).

Під соціальним зв'язком звичайно розуміють певну взаємодію, певний взаємозв'язок суб'єктів. Тому соціальний зв'язок властивий лише людині й являє собою одну з форм загального зв'язку й взаємодії. Соціальний зв'язок є дзеркалом внутрішньої структури суспільних відносин, у ньому проявляються його сутність і соціальні властивості.

Для з'ясування сутності соціального зв'язку необхідно встановити зміст діяльності (поведінки) суб'єктів відносин.

Соціальний зв'язок як елемент суспільних відносин завжди перебуває в нерозривному зв'язку з іншими структурними елементами суспільних відносин, а також носить предметний характер. Важливо відзначити й те, що соціальний зв'язок, як і суспільні відносини, завжди носить об'єктивний характер. Він завжди існує як щось дане, реальне, наявне й лише в такому виді виступає як об'єкт злочину.

Суспільні відносини, на які посягають злочини, які є об'єктами таких злочинів, досить різноманітні. З'ясування всіх видів об'єктів і їх наукова класифікація необхідні, тому що вони сприяють більш повному розкриттю сутності, а також соціально-правової значимості об'єктів, дозволяють визначити їх вплив на розвиток кримінального законодавства й удосконалення практики його застосування. В Особливій частині Кримінального кодексу всі склади злочинів розташовані у певній системі. В основу цієї класифікації покладений поділ злочинів за відмінностями в об'єкті посягання. У науці кримінального права поширена чотиричленна класифікація об'єктів «за вертикаллю» (загальний, родовий, видовий і безпосередній).

Загальним об'єктом є вся сукупність охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин; родовим — однорідні за своїми властивостями групи суспільних відносин, охоронювані певною сукупністю кримінально-правових норм; видовим — тожні суспільні відносини, охоронювані конкретними кримінально-правовими нормами від яких-небудь злочинних посягань, безпосередній об'єкт — конкретні суспільні відносини, на які посягає певний злочин. Така класифікація дозволяє визначити об'єкти кримінально-правової охорони на різних рівнях їх узагальнення.

Загальний об'єкт утворює сукупність суспільних відносин, які поставлені під охорону чинного кримінального законодавства,

куди входять всілякі відносини (національна безпека держави, власність, життя й здоров'я людей і ін.). Таким чином, загальний об'єкт охоплює собою всілякі суспільні відносини, що у значній мірі різняться між собою за своєю соціальною значимістю, сферою дії й ін. Загальний об'єкт злочину важливий для визначення природи й сутності злочинів, ступеня їх суспільної небезпеки, відмежування від незлочинних діянь.

Родовим (груповим) об'єктом є об'єкт, що охоплює певне коло однорідних за своєю соціально-політичною і економічною сутністю суспільних відносин, які внаслідок цього повинні охоронятися єдиним комплексом взаємозалежних кримінально-правових норм. У розділах Особливої частини Кримінального кодексу всі склади злочинів згруповані по родовому або видовому об'єкту.

Значення родового об'єкта злочину полягає насамперед у тому, що він дозволяє провести класифікацію всіх злочинів і кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за їх вчинення. Саме ця його властивість була покладена в основу побудови Особливої частини Кримінального кодексу, що дозволило законодавцеві в цілому правильно об'єднати в межах одного розділу КК норми, в яких передбачається відповідальність за посягання на тотожні або однорідні суспільні відносини.

Поряд з родовим об'єктом виділяють і видовий об'єкт, який охоплює тотожні суспільні відносини.

Найбільш істотне значення для правотворчої й правозастосовної діяльності має безпосередній об'єкт злочину. Під ним слід розуміти ті конкретні суспільні відносини, які поставлені законодавцем під охорону певного кримінального закону і яким заподіюється шкода злочином, що підпадає під ознаки даного складу. Із цього визначення насамперед випливає, що безпосереднім об'єктом так само, як загальним, родовим та видовим, можуть бути визнані тільки суспільні відносини, а не які-небудь блага й цінності. Отже, на якому б рівні узагальненості ми не розглядали об'єкт злочину, їм завжди виступають охоронювані кримінальним законом суспільні відносини.

Питання про те, які суспільні відносини можуть бути визнані об'єктом конкретного злочину, вирішується законодавцем шляхом прийняття або скасування того або іншого кримінального закону. Завдання ж науки кримінального права й судової практики полягає в тому, щоб установити ті суспільні відносини, які визначені законодавцем у якості безпосереднього об'єкта злочину, і розкрити їх дійсний зміст.

Законодавець лише в деяких випадках вказує на безпосередній об'єкт у самому кримінальному законі. У більшості ж випадків у кримінальному законі відсутні які-небудь вказівки щодо безпосереднього об'єкта конкретного злочину, і тоді для його з'ясування необхідний ретельний юридичний аналіз складу певного злочину.

Встановлення безпосереднього об'єкта злочину важливо для з'ясування характеру й ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, правильної кваліфікації вчиненого, сприяє відмежуванню вчиненого діяння від суміжних злочинів і ін.

У теорії кримінального права поширена також класифікація безпосередніх об'єктів злочинів «за горизонталлю». Сутність цієї класифікації полягає в тому, що на рівні безпосереднього об'єкта виділяються основний, додатковий і факультативний об'єкти. Необхідність у такій класифікації виникає тоді, коли той самий злочин одночасно заподіює шкоду декільком суспільним відносинам. Такі злочини мають кілька безпосередніх об'єктів. Із числа таких безпосередніх об'єктів, яким заподіюється шкода тим самим злочином, законодавець звичайно виділяє один, найбільш важливий, який у вирішальному ступені визначає суспільну небезпеку даного злочину, структуру відповідного складу і його місце в системі Особливої частини. Такий об'єкт прийнято називати основним безпосереднім об'єктом. Цей об'єкт завжди входить до складу родового об'єкта злочину і є визначальним як при виборі місця для тієї або іншої норми в системі Особливої частини КК, так і для кваліфікації вчиненого «багато об'єктного» злочину.

Основний безпосередній об'єкт визначає ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину й тяжкість тих, що настали, або можливих наслідків.

Додатковим (обов'язковим) безпосереднім об'єктом є ті суспільні відносини, яким завжди заподіюється шкода або створюється загроза заподіяння шкоди поряд з основним об'єктом. Таким об'єктом можуть бути лише відносини, визначені в якості такого об'єкта самим законодавцем.

Додатковий об'єкт має важливе значення для визначення соціально-політичної сутності вчиненого злочину, встановлення тяжкості тих, що настали, або можливих наслідків, і ця властивість використовується законодавцем для виділення кваліфікованих складів або для створення самостійних складів злочинів.

Усі безпосередні об'єкти підрозділяються на два види: основний і додатковий. Додатковий безпосередній об'єкт може

бути двох видів: обов'язковий (необхідний) і факультативний (необов'язковий).

Додатковий обов'язковий об'єкт — це такий об'єкт, який у даному складі злочину є завжди, у кожному разі вчинення певного злочину. Цьому об'єкту, як і основному, завжди заподіюється шкода в результаті вчинення злочину. Так, у складі розбою основним безпосереднім об'єктом є власність, а додатковим — особистість. Додатковий факультативний об'єкт — це такий об'єкт, який при вчиненні певного злочину може існувати поряд з основним, а може й бути відсутнім (наприклад, відносини власності й здоров'я при хуліганстві).

Поряд із предметом суспільних відносин необхідно виділяти й предмет злочину як самостійну ознаку складу злочину. Предмет суспільних відносин і предмет злочину — не те саме. Предмет відносин — це структурний елемент суспільних відносин. Предмет злочину існує поряд з об'єктом, є самостійною факультативною ознакою складу злочину. Кожний із цих предметів наділений своїми, йому властивими ознаками, виконує свою соціальну роль, а також має різне правове призначення.

Предметом злочину слід вважати будь-які речі матеріального світу, з певними властивостями яких кримінальний закон пов'язує наявність у діях особи ознак конкретного складу злочину.

Із цього визначення випливає, що до предмета злочину необхідно відносити тільки певні речі, а не будь-які інші цінності. Таке рішення обумовлене тим, що законодавець найчастіше вказує саме на певні речі, а точніше, їх ознаки, властивості при описі того або іншого злочину. Наприклад, у всіх статтях, що встановлюють відповідальність за викрадення, підкреслюється, що предметом цього злочину є майно.

Оскільки предметом злочину може виступати лише певна річ, то він завжди є речовою (матеріальною) ознакою злочину.

Крім того, предмет злочину — це така ознака злочину, яка завжди названа безпосередньо в самому кримінальному законі. У цьому випадку він виступає як необхідна ознака складу злочину. Однак законодавець далеко не завжди вказує на предмет як ознаку конкретного злочину. Якщо на нього немає вказівки безпосередньо в самому кримінальному законі, предмет не є ознакою складу злочину. І навпаки, у тих випадках, коли він зазначений у самому законі, злочин є предметним. Тому предмет злочину виступає не необхідною, а факультативною ознакою складу злочину.

Разом з тим висновок про те, що предмет є факультативною ознакою складу злочину, вимагає одного уточнення. Коли ми говоримо, що предмет факультативний, то мова йде не про конкретний склад, а про так зване загальне поняття складу злочину. Це означає, що він властивий не будь-якому складу злочину. У конкретному ж складі, коли він зазначений (передбачений) безпосередньо в законі, ця ознака строго обов'язкова, і він повинен бути встановлений для правильної кваліфікації злочину. Більше того, у тих випадках, де предмет є обов'язковою ознакою, саме він найчастіше встановлюється раніше інших, і нерідко за допомогою отриманих про нього даних з'ясовуються інші ознаки злочину. Наприклад, при вирішенні питання про кваліфікацію дій особи, яка вчинила підробку валюти, необхідно, насамперед, з'ясувати, чи володіють підроблені гроші або цінні папери тими ознаками, які повинні мати предмети злочину.

Законодавець різним чином описує ознаки предмета злочину в Кримінальному кодексі. Обрання того або іншого способу (прийому) при законодавчому окресленні предмета злочину багато в чому залежить від самого характеру злочину, а також від індивідуальних властивостей його предмета. Так, у багатьох випадках у самому кримінальному законі вказується лише на певний вид предметів, і тим самим кожний із предметів даного виду має однакове значення для кримінальної відповідальності. У цьому та інших подібних випадках немає необхідності давати в КК вичерпний перелік можливих предметів даного злочину. В подальшому це могло б привести до необґрунтованого захранення кримінального закону перерахуванням предметів, встановлення яких і без цього не викликає труднощів на практиці, а також у ряді випадків просто неможливим є надання такого вичерпного переліку ознак предмета злочину, наприклад, коли практична діяльність людей викликає появу нових і нових предметів.

Іноді законодавець дає безпосередньо в самому законі зразковий або вичерпний перелік предметів злочину, прагне з максимальною визначеністю обрисувати його в диспозиції кримінально-правової норми. Аналіз вказаних у чинному законодавстві предметів злочину показує, що ті або інші речі, а також цінності найчастіше виділяються законодавцем у якості предмета з врахуванням особливого правового режиму, викликаного їх корисними або шкідливими властивостями, а також з врахуванням їх господарсько-економічного призначення. Саме ці ознаки (властивості) предметів і є тими обставинами, з приводу яких

або шляхом впливу на які відбувається злочин. До таких предметів необхідно віднести зброю, бойові припаси й вибухові речовини, наркотичні засоби й ін. З приводу корисних властивостей речей відбувається більшість корисливих злочинів, і тому саме вони виділяються законодавцем у якості предметів відповідних злочинів (гроші, дорогоцінні метали, твори мистецтва й інші товари). Відзначені, як і деякі інші, властивості тієї або іншої речі викликають необхідність додання їй певної правової значимості в конкретному складі злочину. Це, у свою чергу, визначає її як самостійну й необхідну ознаку вчиненого злочину. Якщо в певному суспільно небезпечному діянні відсутній названий у законі предмет, то відсутній і склад цього предметного злочину.

Предмет злочину в окремих випадках може збігатися із предметом охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин. Такий збіг має місце тоді, коли ті або інші предмети, що входять у структуру об'єкта злочину, законодавець наділяє додатково й функціями предмета злочину, тобто надає йому ще додатково й інше правове значення.

Слід мати на увазі, що предмет злочину, як самостійна ознака злочину, завжди пов'язаний з об'єктом. Саме об'єкт і предмет у сукупності утворюють самостійний елемент складу злочину. Однак, якщо об'єкт злочину є обов'язковою, то предмет — факультативною ознакою складу злочину.

Предмет відрізняється від об'єкта ще й тим, що йому не завжди заподіюється шкода. Якщо шкода, заподіяна об'єкту, завжди носить соціальний характер, то предмету злочину в результаті суспільно небезпечного посягання, насамперед, заподіюється фізична шкода, яка, у свою чергу, викликає певні негативні соціальні зміни в об'єкті. Шкода предмету як матеріальній речі заподіюється тоді, коли злочин відбувається за допомогою його знищення, ушкодження або видозміни.

Предмет злочину при вчиненні таких злочинів, як знищення або пошкодження майна, незаконне полювання, незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом і ін., зазнає певні зміни. Разом з тим при вчиненні цілого ряду злочинів предмет може не видозмінюватися. Це має місце тоді, коли злочин відбувається шляхом створення (виготовлення) заборонених до обігу предметів або шляхом безпосереднього посягання на інший елемент охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин. Так, немає підстав вважати, що предмету заподіюється шкода при виготовленні зброї, контрабанді, викраденні майна й інших злочинах. При вчиненні таких злочинів

шкода об'єкту заподіюється шляхом безпосереднього впливу на сам соціальний зв'язок, тобто на певний елемент охоронюваних суспільних відносин.

Поряд із предметом суспільних відносин і предметом злочину правомірним є виділення й такого поняття, як предмет злочинного впливу.

Під предметом злочинного впливу необхідно розуміти той елемент охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин, який зазнає безпосереднього злочинного впливу і якому, у першу чергу, заподіюється шкода. Тому таким предметом може бути суб'єкт, сам соціальний зв'язок, а також предмет суспільних відносин. Встановлення предмета злочинного впливу в кожному конкретному злочині полегшує з'ясування «механізму» заподіяння шкоди самому об'єкту, а також сприяє встановленню розміру й характеру наслідків суспільно небезпечного діяння.

Отже, відносно до потреб кримінального права предмет має трояке значення: 1) предмет охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин; 2) предмет злочину; 3) предмет злочинного впливу.

Отже, процес кваліфікації суспільно небезпечного діяння за об'єктом припускає з'ясування питань про те, які суспільні відносини постраждали або могли постраждати в результаті вчиненого діяння, а також які кримінально-правові норми Кримінального кодексу охороняють ці об'єкти.

Встановлення й визначення об'єкта злочинного посягання — це тільки один з етапів кримінально-правової кваліфікації. Як відзначалося вище, кваліфікація означає знаходження, зіставлення й встановлення тотожності всіх елементів злочину й ознак складу злочину певного виду. Одним лише вирішенням питань про об'єкт злочину не може завершитися процес кримінально-правової кваліфікації, тому що об'єкт злочину не може бути єдиним критерієм кваліфікації й розмежування злочинів. Термін «потерпілий» активно використовується як у кримінально-процесуальному, так і в кримінальному праві, однак при цьому має дещо відмінне змістовне наповнення.

Потерпілий від злочину — це фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди (ч. 1 ст. 55 КПК України).

У кримінальному ж праві потерпілою стороною може бути будь-яка особа: фізична, юридична, суспільство, держава Україна, іноземна держава, навіть людство у цілому. Саме тому заслу-

говує на увагу визначення потерпілого, запропоноване фахівцями Комітету з попередження злочинності ООН. На їхню думку, потерпілим від злочину є соціальний суб'єкт (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або суспільство в цілому), благу, праву чи інтересу якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода або створюється загроза заподіяння такої. Пізніше ці питання було розкрито у працях В. Тулякова, М. Сенаторова, В. Борисова, О. Присяжнюк.

Поряд із терміном «потерпілий» у літературі активно використовується й термін «жертва злочину», який є центральною категорією віктимології. Порівняння понять «жертва злочину» та «потерпілий від злочину» приводить до висновку, що обсяг першого є ширшим за другий, адже поняттям «жертва злочину» охоплюються не лише суб'єкти, охоронювані кримінальним законом, блага, права чи інтереси яких були ушкоджені у разі вчинення злочину, але й інші учасники соціуму, яким посяганням була заподіяна шкода (так звані «опосередковані», «додаткові», «рикошетні» жертви злочинів).

В існуючому кримінальному праві безсумнівною є його орієнтація на регулювання відносин між державою та індивідом, що порушує заборони, встановлені кримінальним правом.

Спостерігається різке зниження доступності для окремого індивіда системи кримінального судочинства. Держава фактично не завжди має монополію на застосування насилля в суспільстві. Індивіди та цілі групи використовують насилля для розв'язання конфліктів, стягнення боргів тощо.

Серйозною проблемою є й перекручені уявлення та оцінки, що містяться в професійній свідомості співробітників правоохоронних органів, багато хто з яких досі продовжує розглядати потерпілого лише як джерело інформації про злочин і злочинця, зневажає правами і законними інтересами жертв злочинів, мало приділяє уваги їхньому захисту, у зв'язку із чим ставиться питання про так звану «подвійну віктимізацію» потерпілих.

Слід констатувати, що на сьогоднішній день жодний з видів покарання, закріплених у ст. 51 КК України, не передбачає можливості такого формату впливу на злочинця, який би був спрямований на реальний безпосередній міжособистісний його контакт з потерпілим та відшкодування заподіяної йому (потерпілому) шкоди.

Базовою юридичною платформою для розвитку в Україні так званої «ресторативної» (відновлювальної) юстиції продовжує за-

лишатися ст. 46 КК України. Однак існує ряд перепон у її практичному використанні.

По-перше, слід зважати на підстави та умови застосування ст. 46 КК України (її граничні межі).

По-друге, необхідно мати на увазі, що сьогодні відсутні належні інституції, які б координували процес примирення між злочинцем та потерпілим, сприяли укладенню мирових угод між ними.

Таким чином можна резюмувати, що успішне функціонування кримінального права в суспільстві можливе лише за умови, що при його застосуванні враховуються та забезпечуються права та інтереси потерпілого від злочину, який повинен мати реальний (персональний), а не вдаваний (загальний) кримінально-правовий захист (вигоду).

Література

1. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. — Л., 1979. — 127 с.
2. Дагель П. С. Потерпевший в советском уголовном праве. — Владивосток, 1974.
3. Коржанський М. Й. Об'єкт і предмет злочину. — Д., 2005. — 252 с.
4. Лашук Є. В., Музика А. А. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: Монографія. — К., 2011. — 192 с.
5. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. — М., 1960. — 226 с.
6. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. — М., 2001. — 208 с.
7. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / За заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. — Х., 2008. — 364 с.
8. Присяжнюк Т. Потерпілий від злочину: проблеми правового захисту. — К., 2007. — 192 с.
9. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві України. — Х., 2006. — 208 с.
10. Таций В. Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: Учеб. пособие. — Х., 1988. — 76 с.
11. Туляков В. А. Виктимология: социальные и правовые проблемы: Монография. — О., 2000. — 336 с.

Тема 7. ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

Поняття та значення об'єктивної сторони складу злочину.

Поняття та форми діяння (дії чи бездіяльності). Умови кримінальної відповідальності за бездіяльність.

Поняття суспільно небезпечних наслідків та їх види.

Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину, його поняття та значення в кримінальному праві.

Місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення злочину, їх значення.

Об'єктивна сторона злочину — це зовнішня сторона суспільно небезпечного посягання, що характеризується діянням, наслідками, причинним зв'язком між ними, вчиненими в певних умовах, місці й часі.

Кожний конкретний злочин має безліч таких, що індивідуалізують його, ознак, у тому числі й об'єктивних. Об'єктивні ознаки кожного злочину характеризують діяння (дія або бездіяльність), заподіяну діянням шкоду і ті зовнішні умови, в яких розвивається суспільно небезпечне посягання.

Об'єктивна сторона конкретного складу злочину містить у собі певні встановлені законом ознаки, що описують об'єктивну сторону злочину, тобто виступає в якості поняття про об'єктивну сторону злочину певного виду і, як усяке поняття, не повністю, а лише в основних рисах відображає описувані їм явища.

Об'єктивна сторона складу злочину — це сукупність встановлених кримінальним законом ознак злочину, що характеризують зовнішній процес злочинного посягання.

При виявленні злочину, насамперед, встановлюються його об'єктивні ознаки: конкретний акт поведінки суб'єкта у вигляді дії або бездіяльності, який завжди вчиняється в певній об'єктивній обстановці, у певному місці й часі. Цей акт поведінки завжди відбувається відповідним способом, наприклад, крадіжка з об'єктивної сторони виражається в таємному викраденні майна, грабіж — у відкритому викраденні такого майна. Злочин тягне певні суспільно небезпечні наслідки, тому що в результаті його вчинення наноситься істотна шкода суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом (наприклад, вбивство своїм наслідком має смерть людини). Причому діяння (дія або бездіяльність) перебуває в причинному зв'язку із суспільно небезпечними наслідками. Ці ознаки властиві всякому злочину як явищу реальної дійсності. Без цих ознак злочину бути не може.

В об'єктивних ознаках знаходять своє вираження як фактичні, так і соціальні властивості злочину, насамперед його суспільна небезпека. Об'єктивні ознаки, які властиві всім злочинам, вивчаються Загальною частиною кримінального права, а індивідуальні ознаки конкретних злочинів, наприклад бандитизму, шахрайства, хуліганства, розглядаються в Особливій частині.

Викладене дозволяє зробити висновок, що об'єктивна сторона злочину — це зовнішня сторона злочину, яка характеризується суспільно небезпечним діянням (дією або бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення злочину.

Усі ознаки об'єктивної сторони злочину з погляду на їх опис (закріплення) у диспозиціях статей Особливої частини КК можна підрозділити на дві групи: обов'язкові (необхідні) і факультативні.

До обов'язкових ознак належить діяння у формі дії або бездіяльності. Діяння завжди вказується в диспозиції статті Особливої частини КК або впливає з її змісту й, таким чином, виступає обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину. Тому встановлення ознак такого діяння (дії або бездіяльності) є обов'язковим по кожній кримінальній справі.

До факультативних ознак об'єктивної сторони складу злочину відносяться: суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місце, час, обстановка, спосіб і засоби вчинення злочину. Ці ознаки хоча фактично властиві злочину як явищу реальної дійсності, але не завжди вказуються в законі як ознаки конкретного складу злочину. Так, диспозиції складу хуліганства не містять вказівок на конкретні суспільно небезпечні наслідки, які необхідно було б встановлювати при вирішенні питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності. Не завжди в статтях Особливої частини КК вказуються спосіб, місце, час, обстановка вчинення злочину. Отже, дані ознаки об'єктивної сторони складу злочину є не обов'язковими, а факультативними.

У випадку, якщо суспільно небезпечні наслідки, місце, час, спосіб, обстановка й засоби вчинення злочину прямо зазначені в диспозиції статті Особливої частини КК або впливають з її змісту, то вони набувають значення обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу злочину і їх встановлення в такому випадку є обов'язковим.

Об'єктивна сторона є елементом складу злочину й входить у підставу кримінальної відповідальності. Тому особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності тільки тоді, коли у вчиненому нею діянні встановлені всі ознаки об'єктивної сторони складу злочину. Ознаки об'єктивної сторони багато в чому визначають суспільну небезпеку злочину. Характер діяння, спосіб його вчинення, місце, час, обстановка вчинення злочину, тяжкість суспільно небезпечних наслідків, які настали, є найбільш важливими показниками суспільної небезпеки як соціальної властивості злочину. У зв'язку із цим об'єктивні ознаки діяння враховуються, насамперед, при вирішенні питання про криміналізацію тих або інших діянь, тобто визнанні їх злочинними й караними самим законодавцем. Об'єктивна сторона важлива для правильної кваліфікації злочину. Аналіз об'єктивної сторони дає можливість встановлювати інші елементи й ознаки складу злочину: об'єкт, якому наноситься шкода даним злочином, вину, мотив, ціль злочину, які не завжди вказуються в диспозиціях статей Особливої частини КК, і, таким чином, правильно кваліфікувати злочин. Об'єктивна сторона має важливе значення для розмежування злочинів, а також відмежування злочинних діянь від незлочинних. Так, крадіжка, грабіж, розбій (суміжні злочини) різняться між собою за способом вчинення злочину. Врахування ознак об'єктивної сторони дозволяє суду в кожному конкретному випадку правильно визначити характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину й відповідно до цього призначити покарання, співрозмірне вчиненому.

Кримінальне право розуміє під діянням суспільно небезпечну й протиправну дію або бездіяльність людини. Діяння є обов'язковою ознакою кожного складу злочину.

Термін «діяння» вживається в Кримінальному кодексі, теорії й судовій практиці у подвійному значенні. По-перше, за допомогою цього терміна визначається поняття злочину, який, таким чином, охоплює всі ознаки, властиві злочину, тобто вживається як синонім терміна «злочин»; по-друге, термін «діяння» застосовується тільки для характеристики однієї з ознак об'єктивної сторони, тобто дії або бездіяльності. При аналізі цієї ознаки складу злочину мова повинна йти саме про друге значення терміна «діяння».

КК встановлює, що кримінальній відповідальності й покаранню підлягає тільки особа, визнана винною у вчиненні злочину, тобто яка умисно або з необережності вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння. Формами вираження такого діяння є дія або бездіяльність.

Поняття «діяння» визначається такою сукупністю ознак: діяння повинне бути суспільно небезпечним і протиправним; конкретним, свідомим і вольовим актом поведінки людини.

Суспільна небезпека як ознака діяння полягає в тому, що діяння може посягати, наприклад, на національну безпеку України, особистість, відносини власності, тобто завдавати істотної шкоди суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом, або створювати реальну загрозу заподіяння такої шкоди. Суспільна небезпека органічно властива діянню. Дія або бездіяльність, яка не наносить шкоди об'єкту кримінально-правової охорони або не створює загрози нанесення такої шкоди, не може розглядатися як злочин, тому що вона позбавлена такої властивості, як суспільна небезпека. Матеріальна ознака злочину — суспільна небезпека — проявляється насамперед у діянні, конкретному акті поведінки особи. У той же час характер дії або бездіяльності, спосіб і засоби, за допомогою яких здійснюється посягання, значною мірою визначають характер і ступінь суспільної небезпеки злочину.

Протиправність як ознака діяння означає, що злочином визнається тільки те діяння, яке саме в такій якості передбачене кримінальним законом. Для наявності об'єктивної сторони злочину необхідно, щоб діяння (дія або бездіяльність) було зазначено в диспозиції однієї зі статей Особливої частини КК. Ознака протиправності означає, що діяння завжди порушує певну норму кримінального закону.

Діяння завжди має конкретний характер. Воно являє собою конкретний акт поведінки людини, який відбувається в певній обстановці, місці й часі й завжди проявляється в конкретній дії або бездіяльності. Тільки зовні виражена активність людини, її вчинки у формі конкретної дії або бездіяльності можуть бути об'єктом правової оцінки. Думки, наміри, переконання, морально-психологічні якості людини, якими б негативними вони не були, не можуть розглядатися як діяння й, виходить, не можуть бути злочином.

Діяння — це свідомий акт поведінки людини, який завжди є слідством пізнавальної діяльності, відбиттям у свідомості об'єктивного світу. Тому не є діянням у кримінально-правовому розумінні такі рухи тіла, які не контролюються свідомістю, навіть якби наслідки таких рухів були б суспільно небезпечними. Наприклад, дії, вчинені особами, які страждають психічною хворобою і є неосудними, не контролюються їхньою свідомістю й, відповідно, не можуть утворювати дію або бездіяльність у кримінально-правовому розумінні.

Суспільно небезпечне діяння, яке входить в об'єктивну сторону складу злочину, повинне бути вольовим, тобто проявом волі особи. Діяння, у якому немає прояву волі, вчинене, наприклад, внаслідок непереборної сили, фізичного примусу й ін., не може утворювати об'єктивну сторону складу злочину.

Дія — ця активна, свідома, суспільно небезпечна, протиправна поведінка суб'єкта. Вона є найпоширенішою формою суспільно небезпечного діяння. Елементарною одиницею дії є рух тіла. Дія може виражатися в одному (одиночному) русі або в їхній множинності. Рухи тіла утворюють дію в кримінально-правовому розумінні, коли вони контролюються свідомістю й направляються волею особи на певний об'єкт. Звідси випливає, що мимовільні (наприклад, рефлексорні) рухові акти, які відбуваються поза контролем свідомості й не виражають волю особи, не можуть утворювати дію як ознаку об'єктивної сторони злочину, наприклад, рухи тіла, якими нанесена шкода охоронюваному законом благу, якщо вони викликані реакцією організму на біль від ураження струмом, вогнем і ін.

З фізичної сторони дія може бути простою і складною. Прості дії містять у собі одиничні (елементарні) акти поведінки людини. Складні дії характеризуються ускладненою структурою. Серед них можна виділити ті, які складаються з декількох актів поведінки, кожен з яких може бути визнаний у якості самостійної дії. Наприклад, у складі грабежу вказується на відкрите викрадення майна, поєднане з насильством, яке не є небезпечним для життя або здоров'я потерпілого. Тут мають місце дві дії — грабіж і насильство, кожне з яких, якщо розглядати їх ізольовано, утворює самостійні злочинні дії, передбачені окремими статтями КК. У зазначеному випадку одна дія виступає як спосіб вчинення іншої. Вони перебувають у нерозривному зв'язку й органічній єдності й у сукупності утворюють складну дію, яка й завдає шкоди об'єкту (як основному, так і додатковому). Складними є й двоактні дії, наприклад, придбання або збут майна завідомо здобутого злочинним шляхом. До складних відносять, зокрема, і дії в так званих триваючих злочинах, коли злочин, почавшись одним з актів поведінки (активною дією), потім продовжує відбуватися протягом певного часу, наприклад, незаконне зберігання вогнепальної зброї. У деяких випадках складні дії складаються із цілого комплексу вчинків, пов'язаних один з одним. Це, наприклад, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність і ін.

Залежно від характеру впливу на об'єкт злочину дії можна підрозділити на фізичні й інформаційні. Фізичні (або енерге-

Поняття «діяння» визначається такою сукупністю ознак: діяння повинне бути суспільно небезпечним і протиправним; конкретним, свідомим і вольовим актом поведінки людини.

Суспільна небезпека як ознака діяння полягає в тому, що діяння може посягати, наприклад, на національну безпеку України, особистість, відносини власності, тобто завдавати істотної шкоди суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом, або створювати реальну загрозу заподіяння такої шкоди. Суспільна небезпека органічно властива діянню. Дія або бездіяльність, яка не наносить шкоди об'єкту кримінально-правової охорони або не створює загрози нанесення такої шкоди, не може розглядатися як злочин, тому що вона позбавлена такої властивості, як суспільна небезпека. Матеріальна ознака злочину — суспільна небезпека — проявляється насамперед у діянні, конкретному акті поведінки особи. У той же час характер дії або бездіяльності, спосіб і засоби, за допомогою яких здійснюється посягання, значною мірою визначають характер і ступінь суспільної небезпеки злочину.

Протиправність як ознака діяння означає, що злочином визнається тільки те діяння, яке саме в такій якості передбачене кримінальним законом. Для наявності об'єктивної сторони злочину необхідно, щоб діяння (дія або бездіяльність) було зазначено в диспозиції однієї зі статей Особливої частини КК. Ознака протиправності означає, що діяння завжди порушує певну норму кримінального закону.

Діяння завжди має конкретний характер. Воно являє собою конкретний акт поведінки людини, який відбувається в певній обстановці, місці й часі й завжди проявляється в конкретній дії або бездіяльності. Тільки зовні виражена активність людини, її вчинки у формі конкретної дії або бездіяльності можуть бути об'єктом правової оцінки. Думки, наміри, переконання, морально-психологічні якості людини, якими б негативними вони не були, не можуть розглядатися як діяння й, виходить, не можуть бути злочином.

Діяння — це свідомий акт поведінки людини, який завжди є слідством пізнавальної діяльності, відбиттям у свідомості об'єктивного світу. Тому не є діянням у кримінально-правовому розумінні такі рухи тіла, які не контролюються свідомістю, навіть якщо наслідки таких рухів були б суспільно небезпечними. Наприклад, дії, вчинені особами, які страждають психічною хворобою і є неосудними, не контролюються їхньою свідомістю й, відповідно, не можуть утворювати дію або бездіяльність у кримінально-правовому розумінні.

Суспільно небезпечне діяння, яке входить в об'єктивну сторону складу злочину, повинне бути вольовим, тобто проявом волі особи. Діяння, у якому немає прояву волі, вчинене, наприклад, внаслідок непереборної сили, фізичного примусу й ін., не може утворювати об'єктивну сторону складу злочину.

Дія — ця активна, свідома, суспільно небезпечна, протиправна поведінка суб'єкта. Вона є найпоширенішою формою суспільно небезпечного діяння. Елементарною одиницею дії є рух тіла. Дія може виражатися в одному (одиночному) русі або в їхній множинності. Рухи тіла утворюють дію в кримінально-правовому розумінні, коли вони контролюються свідомістю й направляються волею особи на певний об'єкт. Звідси випливає, що мимовільні (наприклад, рефлексорні) рухові акти, які відбуваються поза контролем свідомості й не виражають волю особи, не можуть утворювати дію як ознаку об'єктивної сторони злочину, наприклад, рухи тіла, якими нанесена шкода охоронюваному законом благу, якщо вони викликані реакцією організму на біль від ураження струмом, вогнем і ін.

З фізичної сторони дія може бути простою і складною. Прості дії містять у собі одиничні (елементарні) акти поведінки людини. Складні дії характеризуються ускладненою структурою. Серед них можна виділити ті, які складаються з декількох актів поведінки, кожний з яких може бути визнаний у якості самостійної дії. Наприклад, у складі грабежу вказується на відкрите викрадення майна, поєднане з насильством, яке не є небезпечним для життя або здоров'я потерпілого. Тут мають місце дві дії — грабіж і насильство, кожне з яких, якщо розглядати їх ізольовано, утворює самостійні злочинні дії, передбачені окремими статтями КК. У зазначеному випадку одна дія виступає як спосіб вчинення іншої. Вони перебувають у нерозривному зв'язку й органічній єдності й у сукупності утворюють складну дію, яка й завдає шкоди об'єкту (як основному, так і додатковому). Складними є й двоактні дії, наприклад, придбання або збут майна завідомо здобутого злочинним шляхом. До складних відносять, зокрема, і дії в так званих триваючих злочинах, коли злочин, почавшись одним з актів поведінки (активною дією), потім продовжує відбуватися протягом певного часу, наприклад, незаконне зберігання вогнепальної зброї. У деяких випадках складні дії складаються із цілого комплексу вчинків, пов'язаних один з одним. Це, наприклад, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність і ін.

Залежно від характеру впливу на об'єкт злочину дії можна підрозділити на фізичні й інформаційні. Фізичні (або енерге-

тичні) дії полягають у застосуванні мускульної, фізичної сили для вчинення злочинного посягання (викрадення, вбивство, нанесення тілесних ушкоджень і ін.), завжди спрямовані на зміну зовнішньої, фізичної сфери предметів матеріального світу. Інформаційні дії полягають у передачі інформації іншим особам і завжди виражаються в словесній (вербальній) формі, а також у яких-небудь інших діях, які несуть інформацію: значеннєвих жестах (конклюдентні дії), виразних рухах (міміка, жести). За допомогою інформаційних дій відбуваються такі злочини, як погроза вбивством і ін.

Для характеристики злочинної дії велике значення має спосіб вчинення злочину, що являє собою сукупність (систему) прийомів і методів, які використовуються при вчиненні злочину. Ці способи різні. Найчастіше зустрічаються: фізичне насильство, психічне насильство (погроза насильством), обман, зловживання довірою, особливо жорстокий спосіб, загальнонебезпечний спосіб і ін. Усі вони значною мірою визначають форму й зміст даної дії, її інтенсивність і шкідливість.

Деякі злочини можуть бути вчинені лише певним способом. У такому випадку спосіб вказується в законі як конститутивна ознака складу злочину, наприклад, таємне викрадення майна як спосіб крадіжки. В інших випадках злочин може бути вчинений різними способами, наприклад, умисне вбивство може бути вчинене як шляхом нанесення ушкоджень колючим або ріжучим предметом, так і отруєнням отруйними речовинами. У зв'язку із цим законодавець не вказує на певний спосіб вчинення злочину як на обов'язкову ознаку складу злочину.

Для більш успішного вчинення злочинів винні нерідко використовують різні засоби вчинення злочину. У цих випадках винний використовує закладені в засобах вчинення злочину додаткові можливості, які можуть суттєво підсилювати інтенсивність і вражаючий ефект дії, що свідчить про підвищену небезпеку як дії, так і особи, яка її вчинила.

Бездіяльність — це пасивна форма прояву поведінки людини, що виражається в невчиненні нею конкретної дії (дій), яку вона зобов'язана була і могла вчинити в даних конкретних умовах. Бездіяльність подібна з дією за своїми соціальними і юридичними властивостями і відрізняється від неї лише зовнішньою, фізичною стороною — відсутністю руху тіла суб'єкта злочину. На практиці злочинна бездіяльність зустрічається значно рідше, ніж дія. Шляхом бездіяльності відбуваються такі злочини, як зали-

шення в небезпеці, ненадання допомоги особі, що перебуває в небезпечному для життя стані, й ін.

Обов'язковою умовою притягнення особи до відповідальності за бездіяльність є наявність у неї обов'язку діяти певним чином і наявність у даних конкретних умовах реальної можливості діяти в такий спосіб. Обов'язок вчинити певні дії (повинність) може впливати з різних підстав: із закону; із професійних або службових функцій; з договору; з родинних відносин; з попередньої поведінки особи, коли вона своїми діями створює небезпечну обстановку для іншої особи й внаслідок цього зобов'язана надати їй допомогу.

Кримінальна відповідальність за злочинну бездіяльність наступає тільки при таких умовах: 1) на особу був покладений спеціальний обов'язок вчинити активні дії, якими було б відвернене настання суспільно небезпечного наслідку; б) в особи була реальна можливість у даній конкретній ситуації вчинити відповідні активні дії й запобігти заподіяння суспільно небезпечних наслідків.

Дія або бездіяльність — це вольові вчинки людини, що являють собою психофізичну єдність зовнішньої (фізичної) і внутрішньої (психічної) сторін її поведінки. Виходить, вольовий зміст дії або бездіяльності має досить важливе значення при вирішенні питання про наявність діяння як ознаки об'єктивної сторони складу злочину.

Однак зустрічаються ситуації, коли у вчиненій особою дії або бездіяльності її воля не проявляється й психофізична єдність діяння відсутня. У таких випадках у зв'язку з наявністю певних обставин вчинене діяння (дія або бездіяльність), в якому відсутній прояв волі самого діяча, втрачає свій кримінально-правовий характер. Отже, тут відсутнє і саме діяння (дія або бездіяльність) як ознака об'єктивної сторони злочину. До таких обставин належать: непереборна сила; непереборний фізичний примус (наси́льство); психічний примус, який відповідає вимогам крайньої необхідності.

Непереборна сила — це надзвичайна й непереборна в даних умовах обставина. Джерелом непереборної сили можуть бути явища природи, технічні механізми, хвороба й ін. Під непереборним фізичним примусом розуміють такий протиправний фізичний вплив однієї людини на іншу, який повністю пригнічує волю того, хто зазнає насильство, внаслідок чого вона позбавлена можливості вибрати бажаний варіант поведінки й робить у результаті насильства рухи тіла, якими заподіює шкоду, або ж не робить тих

дій, які вона повинна було зробити в даній ситуації. Психічний примус — це вимога зробити певні дії або, навпаки, не робити тих або інших дій, які в даній ситуації повинні бути зроблені, під погрозою застосування фізичного насильства, заподіяння матеріальної або моральної шкоди (шляхом залякування).

Суспільна небезпека злочину полягає в тому, що діяння (дія або бездіяльність) посягає на суспільні відносини, охоронювані кримінальним законом, викликає в них певні негативні зміни (шкоду, збиток). Механізм порушення об'єкта (суспільних відносин) і заподіяння йому шкоди може бути різним: в одних випадках негативного, руйнівного впливу зазнає суб'єкт суспільних відносин, в інших — благо, яке охороняється законом і у зв'язку з яким існують дані відносини (майнові злочини — крадіжка, шахрайство й ін.), у третіх — розривається соціальний зв'язок між суб'єктами відносин і ін. У всіх цих випадках об'єкту кримінально-правової охорони наноситься шкода, яка і є наслідком злочину.

Суспільно небезпечні наслідки, залежно від характеру й обсягу шкоди, заподіяної діянням об'єкту, можуть бути поділені на наслідки у вигляді реальної шкоди й на наслідки у вигляді створення загрози (небезпеки) заподіяння шкоди. Більшість злочинів заподіює реальну шкоду. Це типова ситуація. Вбивство, крадіжка, грабіж своїм наслідком мають конкретну й реальну шкоду, яка заподіюється відповідному об'єкту кримінально-правової охорони. Разом з тим чинне кримінальне законодавство в деяких випадках встановлює відповідальність за діяння, які не заподіюють реальної шкоди конкретному об'єкту, однак ставлять його при цьому в небезпеку заподіяння шкоди. Так, у КК встановлена відповідальність за завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані, причому тут не потрібне настання смерті особи, яку залишили без допомоги, або настання інших тяжких наслідків. Подібні злочини одержали в літературі назву «делікти небезпеки» («делікти створення небезпеки»). При погрозі заподіяння шкоди порушується стан захищеності, безпеки суспільних відносин, поставлених під охорону кримінального закону, порушуються безпечні умови їх функціонування. От чому в «деліктах небезпеки» реальність створення такої небезпеки протиправною дією або бездіяльністю, тобто загроза заподіяння шкоди об'єкту, повинна бути встановлена як факт об'єктивної дійсності.

Суспільно небезпечні наслідки можна визначити як шкоду (збиток), яка заподіюється злочинним діянням суспільним від-

носи́нам, охоро́нюваним криміна́льним зако́ном, або як реалі́ну небезпе́ку (загро́зу) заподі́яння тако́ї шко́ди. Наслі́дки злочину́ різномані́тні, вони́ можуть ма́ти місце́ в різни́х сфе́рах еконо́міки, прав лю́дини, еколо́гії й ін. Усі́ вони́ можуть бу́ти підрозді́лені на дві́ великі́ групи́: наслі́дки матеріа́льного й нематеріа́льного ха́рактеру.

До матеріа́льних наслі́дків відно́ситься майно́ва шко́да, напри́клад, у злочина́х проти́ власно́сті, а тако́ж шко́да, яка но́сить особистий (фі́зичний) ха́рактер, напри́клад, ті́лесні ушко́дження. У свою́ чергу, злочинні́ наслі́дки майно́вого ха́рактеру мо́жуть ви́ражатися в так звано́му позитивно́му збитку́ або упу́щеній ви́годі (неоде́ржані до́ходи). Позитивний майно́вий збиток по́лягає в тому́, що майно́, яке перебу́вало у власно́сті або воло́дінні по́терпі́лого, проти́правно ви́лучається́ або знищується́, або ж ушко́джується́. У випадку́ ж упу́щеної ви́годи по́терпі́лий не одержує́ тих майно́вих ви́гід, які́ він ма́є право одержати́ за зако́ном, догово́ром або на іншій́ правова́й підста́ві.

Нематеріа́льні наслі́дки явля́ють собою́ такі́ негативні́ зміни́ в об'є́кті пося́гання, які́ пов'язані́ з пору́шенням тих або́ інших інте́ресів учасни́ків суспі́льних відно́син, охоро́нюваних криміна́льним зако́ном, і, як правило́, не пов'язані́ з фі́зичним впли́вом на лю́дину як на суб'є́кта суспі́льних відно́син або впли́вом на матеріа́льні предме́ти зовні́шнього сві́ту (блага́), із приво́ду яких і́снують суспі́льні відно́сини. Тут мо́же бу́ти виді́лена шко́да полі́тична (злочини́ проти́ націо́нальної безпе́ки держа́ви), організа́йна (злочини́ у сфе́рі службо́вої дія́льності, військові́ злочини́, проти́ правосуддя́, громадської́ безпе́ки, громадського́ порядку́), соціа́льна (злочини́ проти́ трудо́вих і ви́борчих прав грома́дян).

Зале́жно від ви́ду безпосере́днього об'є́кта, якому́ суспі́льно небезпече́не дія́ння заподі́ює шко́ду, наслі́дки мо́жуть бу́ти підрозді́лені на основні́ й додаткові́. Так, шко́да, яка заподі́юється́ службо́вою особо́ю норма́льної дія́льності держа́вного апарата́ при переви́щенні́ вла́ди або службо́вих повнова́жень, є основним, а шко́да, яка заподі́юється́ особисті́стю, якщо́ переви́щення́ супроводжується́ насильством́ або бо́лісними́ або таки́ми, що обража́ють особисту́ гідність по́терпі́лого, ді́ями, додатковим наслі́дком. У той же час додаткові́ наслі́дки мо́жуть бу́ти підрозді́лені на обов'язкові́ (додатково́ обов'язкові́), то́бто такі́, які́ ма́ють місце́ завжди́, у всі́х випадка́х при вчиненні́ даного́ злочину́, напри́клад, шко́да, яка заподі́юється́ здоро́в'ю по́терпі́лого при розбо́ї, і факультативні́ (додатково́ факультативні́), які́ мо́жуть

мати місце, але можуть і бути відсутніми при вчиненні даного злочину, наприклад, шкода особистості або власності при вчиненні хуліганства.

У деяких складах злочинів містяться вказівки на конкретні наслідки, наприклад, смерть потерпілого при вбивстві, тілесні ушкодження відповідного ступеня тяжкості в складах злочинів, передбачених відповідними статтями КК. В інших статтях КК не надано чіткого опису наслідків («тяжкі наслідки», «особливо тяжкі наслідки», «значна шкода» і т.п.). Отже, тут у законі застосовуються оціночні терміни й поняття, з'ясування обсягу змісту яких вимагає уточнення й конкретизації по кожній справі.

Настання зазначених у законі наслідків в одних випадках є необхідною ознакою основного (простого) складу закінченого злочину, наприклад, поширення епізоотії або настання інших тяжких наслідків у результаті порушення ветеринарних правил; в інших — суспільно небезпечні наслідки відіграють роль кваліфікуючої обставини, яка обтяжує відповідальність, наприклад, знищення або пошкодження лісових масивів, що заподіяло тяжкі наслідки. Деякі норми КК пов'язують злочинність і караність діяння з обов'язковим настанням певних суспільно небезпечних наслідків. Так, зловживання владою або службовим становищем тягне кримінальну відповідальність якщо воно заподіяло істотну шкоду державним або суспільним інтересам або охоронюваним законом правам і інтересам фізичних або юридичних осіб. Інші норми пов'язують караність діяння як з фактичним настанням суспільно небезпечних наслідків, так і з можливістю їх настання.

Суспільно небезпечні наслідки мають важливе значення для конструювання об'єктивної сторони складу злочину. В одних випадках наслідки включаються в диспозицію статті Особливої частини КК як обов'язкова ознака складу злочину, в інших — не вказуються.

Наслідок виступає однією з найважливіших підстав криміналізації (декриміналізації) діяння й ознакою, на підставі якої проводиться відмежування злочину від інших правопорушень. Наслідок є також обставиною, яка враховується судом при призначенні винному покарання.

Якщо ті або інші наслідки зазначені в диспозиції статті КК (злочини з матеріальним складом), їх встановлення в такому випадку є обов'язковим для констатації складу злочину як підстави кримінальної відповідальності; правильної кваліфікації злочину і його відмежування від суміжних злочинів.

У тих випадках, коли наслідки в злочинах з матеріальним складом не настають, питання про кримінальну відповідальність може вирішуватися за правилами кваліфікації замаху на злочин.

Як обов'язкова ознака складу злочину суспільно небезпечні наслідки мають важливе значення для диференціації кримінальної відповідальності, що виражається, зокрема, у конструюванні в КК кваліфікованих або особливо кваліфікованих складів або ж спеціальних норм.

М. Д. Дурманов стверджував, що «з нескінченної кількості змін, які викликає певна людська поведінка, кримінальне право цікавить не наслідки «взагалі», не наслідки в «широкому» розумінні слова, а лише ті, які відповідають описанню у законі ознакам конкретного злочину».

Теорія кримінального права й практика виходять із основного принципу, згідно з яким суспільно небезпечні наслідки можуть бути поставлені у вину особі тільки за умови, що вони перебували в причинному зв'язку з її дією або бездіяльністю. Наука кримінального права не створює власної теорії причинності, а ґрунтується на теорії причинності, або казуальності, розробленої філософією. З філософських положень випливає, що під причинним зв'язком у кримінальному праві слід розуміти об'єктивно існуючий зв'язок між діями — дією або бездіяльністю (причиною) — і суспільно небезпечними наслідками (слідством), коли дія або бездіяльність викликає (породжує) настання суспільно небезпечного наслідку. У науці кримінального права були обґрунтовані різні теорії про причинний зв'язок, вони базуються на різних філософських концепціях. Найбільш поширеними є теорії адекватної причинності, необхідного спричинення, необхідної умови та інші.

Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони злочину підлягає встановленню у випадках, коли суспільно небезпечні наслідки є обов'язковою ознакою складу злочину, тобто в злочинах з матеріальним складом.

Причинний зв'язок — це об'єктивно існуючий зв'язок між причиною (суспільно небезпечним діянням) і слідством (суспільно небезпечними наслідками). Причинний зв'язок між злочинним діянням і суспільно небезпечними наслідками існує об'єктивно як факт реальної дійсності поза свідомістю й волею людини — слідчого, прокурора, судді. Даний зв'язок як зв'язок між явищами об'єктивної дійсності піддається пізнанню. Тому по кожній кримінальній справі для наявності об'єктивної сторо-

ни злочину з матеріальним складом необхідно встановити (вивчити, пізнати) не тільки діяння, але й суспільно небезпечний наслідок, а також причинний зв'язок між діянням і наслідками як явищами реальної дійсності.

При аналізі причинного зв'язку слід враховувати, що в природі й суспільстві всі явища взаємозалежні, перебувають у тісній взаємодії. В об'єктивному світі існує загальний і універсальний казуальний зв'язок. Тому якщо розглядати всю сукупність причинно-наслідкових зв'язків, ланок і опосередкувань, які привели до настання суспільно небезпечного наслідку, то досить важко встановити, яке ж явище виступає причиною, а яке — слідством, тому що наслідок як результат дії причини в той же час за певних умов саме трансформується в причину й тягне нове слідство. Тому для того, щоб чітко встановити зв'язок між причиною й слідством, необхідно штучно (подумки) ізолювати два явища — причину й слідство, тобто суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність) і суспільно небезпечний наслідок — від інших причинно-наслідкових ланок, які так чи інакше перебувають у взаємодії з наслідками. Тільки при такому підході можна встановити, чи є діяння причиною даного суспільно небезпечного наслідку.

Причинний зв'язок має місце лише тоді, коли діяння виступає необхідною умовою, без якої неможливе настання наслідку. Із цього випливають такі найважливіші вимоги:

1) причина (діяння) у часі повинна передувати наслідку. Однак зовнішньої (тимчасовий) залежності в послідовному розвитку подій недостатньо, тому що відомо, що «після цього» не завжди значить «внаслідок цього»;

2) причина (діяння) не тільки повинна передувати наслідку в часі, але й викликати його. Відомо, що причинний зв'язок за своєю суттю є зв'язком генетичним (зв'язок породження). Тут діяння завжди повинне викликати (породжувати) настання суспільно небезпечних наслідків. При цьому суспільно небезпечна дія (причина) як активна форма поведінки людини безпосередньо заподіює шкоду, тобто безпосередньо виявляє негативний, руйнуючий вплив на об'єкт кримінально-правової охорони й викликає тим самим настання суспільно небезпечного наслідку. На відміну від цього, бездіяльність завдає шкоди опосередковано. Це пояснюється тим, що особа при бездіяльності не втручається в розвиток причинного зв'язку, не виконує покладеного на неї обов'язку по виконанню активних дій, якими вона повинна була запобігти шкоді, що загрожує об'єкту. Внаслідок пасивної

поведінки особи й дії інших сил і засобів (дій третіх осіб, сил природи, механізмів, різних процесів — хімічних, біологічних, патологічних і ін.) суспільно небезпечні наслідки настають як факт реальної дійсності. Однак це зовсім не означає, що в останньому випадку немає причинного зв'язку між бездіяльністю та наслідками, що настали. Такий зв'язок існує. Він перебуває в площині невиконання особою своїх обов'язків (активних дій) по запобіганню шкоди (при наявності реальної можливості виконати такі дії) і фактичним заподіянням цієї пасивною поведінкою шкоди (суспільно небезпечних наслідків);

3) причинний зв'язок має місце лише у випадку, коли діяння є головною умовою, що визначає (фактором) настання суспільно небезпечного наслідку. Це правило досить важливо враховувати в ситуаціях, коли в причинний ряд втручаються різні додаткові сили, умови й фактори — дії інших осіб, різні процеси (патологічні, біологічні й ін.), тобто має місце безліч факторів, які тією чи іншою мірою сприяють настанню суспільно небезпечних наслідків;

4) діяння перебуває в причинному зв'язку з наслідком, якщо воно з неминучістю викликає настання цього наслідку. Мова йде про те, що діяння з урахуванням його характеру й інтенсивності (стрімкості), а також місця, часу, обстановки, способу й засобів вчинення злочину, особливості його об'єкта й предмета створює реальну можливість настання наслідків. Діяння тут з необхідністю, з неминучістю (закономірно) викликає настання наслідку. Наслідок тут органічно властивий (реальна можливість) цьому діянню, має місце необхідний причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням і його наслідками.

Необхідний причинний зв'язок слід відрізнити від випадкового причинного зв'язку. Необхідний причинний зв'язок відображає закономірності розвитку об'єктивного світу, коли причина сама в собі містить реальну можливість настання певного наслідку. При необхідних причинних зв'язках особа, пізнаючи об'єктивний світ, здатна передбачити розвиток природного ходу подій. Роблячи ті або інші дії, які із закономірністю викликають настання наслідків, вона здатна передбачити настання цих наслідків.

Випадкові причинні зв'язки не відображають закономірностей розвитку подій. Вони є наслідком випадкового перетинання причинно-наслідкових ланок. Наприклад, потерпілий, якому нанесено легке поранення, помер від того, що при перев'язці йому була занесена інфекція. Відповідальність у цьому випадку може настати лише за нанесення поранення.

Суспільно небезпечні наслідки, що настали внаслідок випадкового причинного зв'язку, не мають кримінально-правового значення й не є ознакою об'єктивної сторони злочину з матеріальним складом.

Врахування викладених положень має важливе значення для вирішення питання про наявність (або, навпаки, відсутність) у кожному конкретному випадку причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням і наслідком.

Для характеристики об'єктивної сторони злочину важливе значення мають такі його ознаки, як місце, час, обстановка, спосіб і засоби вчинення злочину. Як ми вже відзначали, вони виступають її факультативними ознаками. Однак у деяких статтях Особливої частини КК ці ознаки прямо зазначені (описані), тому здобувають у цьому випадку значення обов'язкових. Відсутність будь-якої ознаки, яка зазначена в диспозиції статті Особливої частини КК, свідчить про відсутність об'єктивної сторони злочину, а також і складу злочину як підстави кримінальної відповідальності.

Місце вчинення злочину — це певна територія або інше місце, де відбувається суспільно небезпечне діяння й настають його суспільно небезпечні наслідки. У статтях Особливої частини КК місце вчинення злочину в одних випадках визначається як територія України, повітряний простір України; в інших — воно використовується як географічне поняття, наприклад, ріки, озера, водойми й т.п.; у третіх — під ним розуміють певну територію, на якій людина проживає або виконує виробничу або іншу діяльність, наприклад, житло, торговельні підприємства, річкове судно й ін. Іноді це місце, де відбуваються певні події або відбуваються певні дії виняткового характеру, наприклад, поле бою. У деяких складах місце вчинення злочину визначається як територія, на яку поширюється певний правовий режим, наприклад, державний кордон України. У деяких випадках місце вчинення злочину виступає як кваліфікуюча ознака. Це, наприклад, незаконне полювання на території державного заповідника або на інших територіях і об'єктах природно-заповідного фонду.

Час вчинення злочину — це певний відрізок (проміжок) часу, протягом якого відбувається суспільно небезпечне діяння й настають суспільно небезпечні наслідки. У статтях Особливої частини КК час вчинення злочину як ознака об'єктивної сторони описується досить рідко. Так, деякі статті містять вказівку на вчинення злочину у воєнний час або в заборонений час.

У більшості випадків вчинення діяння у воєнний час утворює кваліфікований або особливо кваліфікований склад злочину.

Обстановка вчинення злочину — це конкретні об'єктивно-предметні умови, в яких відбувається злочин. В одних випадках обстановка вказує на ті умови, в яких відбувається діяння, наприклад, вчинення військового злочину в бойовій обстановці, неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден; в інших же — обстановка вказує на умови, в яких перебуває потерпілий, наприклад, залишення в небезпеці. Обстановка вчинення злочину іноді суттєво підвищує ступінь суспільної небезпеки вчиненого й виступає як кваліфікуюча ознака (наприклад, військовий злочин у бойовій обстановці). В інших випадках вона створює привілейований склад злочину. Це вбивство й нанесення тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони, де обстановка — напад з боку потерпілого — визначає необхідність захисту від суспільно небезпечного посягання. У всіх зазначених випадках обстановка вчинення злочину є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони.

Спосіб виступає як обов'язкова ознака складу злочину у випадках, коли він прямо зазначений у законі, наприклад, насильство, небезпечне для життя або здоров'я особи, яка піддалася нападу, або погроза застосування такого насильства в складі розбою; і, однозначно впливає зі змісту закону, про що свідчить характер дій, опис яких містить диспозиція статті. Так, способом погрози вчинити вбивство є психічне насильство, способом завідомо неправдивого свідчення — обман і т.п. Якщо спосіб є обов'язковою ознакою складу злочину, то його встановлення у справі є необхідним. Відсутність даного способу виключає склад злочину. Наприклад, склад доведення до самогубства відсутній, якщо не було жорстокого поводження з потерпілим або систематичного приниження його людської гідності. Спосіб має істотне значення для правильної кваліфікації злочину, його аналіз дає можливість зробити висновок про інші ознаки й елементи складу злочину. Спосіб важливий для диференціації кримінальної відповідальності. Так, залежно від способу вчинення злочину диференціюється відповідальність за корисливі злочини проти власності. Спосіб впливає на формування кваліфікованих або особливо кваліфікованих складів злочинів. Наприклад, вбивство, вчинене з особливою жорстокістю або способом, небезпечним для життя багатьох людей, є кваліфікуючою ознакою умисного вбивства.

Засоби вчинення злочину — це предмети матеріального світу, які застосовуються злочинцем при вчиненні діяння. Вони

поділяються на знаряддя та інші засоби вчинення злочину. Знаряддя — це предмети, використовуючи які особа здійснює фізичний (як правило, руйнівний) вплив на матеріальні об'єкти (це зброя — вогнепальна й холодна, інструменти, транспортні засоби, пристрої, технічне устаткування й т.п.). До інших засобів вчинення злочину (засоби у вузькому змісті слова) можуть бути віднесені підроблені документи, формений одяг і ін. Засоби є обов'язковою ознакою складу злочину, коли вони безпосередньо зазначені в диспозиції статті Особливої частини КК або однозначно впливають з її змісту. Так, зброя є обов'язковою ознакою складу бандитизму. Знаряддя вчинення злочину можуть виступати в якості ознаки основного складу, або кваліфікуючого, наприклад, транспортні засоби в складі незаконного полювання.

Отже, об'єктивна сторона складу злочину являє собою характеристику передбачених кримінальним законом зовнішніх ознак злочинного діяння. Встановлення ознак об'єктивної сторони складу злочину нерідко дає можливість визначити ознаки об'єкта, суб'єкта, суб'єктивної сторони складу злочину, розмежувати злочини. Ознаки об'єктивної сторони складу мають значення для розмежування багатьох злочинів, але в першу чергу тих, що посягають на той самий об'єкт. В остаточному підсумку, завдяки встановленню ознак об'єктивної сторони складу злочину можливою є правильна кваліфікація злочину.

Література

1. Берзін П. С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення: Монографія. — К., 2009. — 736 с.
2. Бойко А. И. Преступное бездействие. — СПб., 2003. — 320 с.
3. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. — М., 1960. — 240 с.
4. Малинин В. Причинная связь в уголовном праве. — СПб., 2000. — 316 с.
5. Мальцев В. В. Проблемы уголовно-правовой оценки общественно опасных последствий. — Саратов, 1989. — 192 с.
6. Михлин А. С. Последствия преступления. — М., 1969. — 104 с.
7. Музыка А. А. Причинная связь: уголовно-правовой очерк. — Хмельницький, 2009. — 112 с.
8. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. — Х., 1982. — 161 с.
9. Тер-Акопов А. А. Бездействие как форма преступного поведения. — М., 1980. — 152 с.
10. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступлений. — Ростов н/Д, 1977. — 216 с.

11. Церетели Т. В. Причинная связь в уголовном праве. — М., 1963. — 382 с.
12. Ярмыш Н. Н. Действие как признак объективной стороны преступления (проблемы психологической характеристики). — Х., 1999. — 84 с.
13. Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве. Философско-правовой анализ: Монография. — Х., 2003. — 512 с.

Тема 8. СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ

Поняття, ознаки та значення суб'єкта злочину.

Поняття осудності та обмеженої осудності.

Поняття та правові наслідки неосудності.

Поняття віку кримінальної відповідальності.

Поняття та види ознак спеціального суб'єкта злочину.

Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння: види сп'яніння, їх вплив на відповідальність особи.

Суб'єктом злочину є фізична осудна або обмежено осудна особа, яка досягла певного віку (ст. 18 КК). Суб'єктом злочину може бути громадянин України, іноземець або особа без громадянства. Тварини, сили природи, що заподіюють шкоду, не можуть розглядатися як суб'єкти злочинів, а заходи, прийняті для охорони від заподіюваної ними шкоди, не є покаранням.

За діючим законодавством суб'єктом злочину також можуть бути визнані юридичні особи. Тому, якщо на якому-небудь підприємстві в результаті порушення правил охорони праці загинули люди, відповідальність несе уповноважена особа. Загальна частина КК доповнена розділом XIV¹, в якому передбачені заходи кримінально-правового впливу до юридичних осіб.

Для того щоб визначити, чи містить вчинене діяння склад злочину, а отже, чи можлива кримінальна відповідальність, необхідно з'ясувати, чи володіє особа, що вчинила це діяння, встановленими в законі ознаками. Такими ознаками, передбаченими у всіх складах злочинів, є осудність і досягнення певного віку. Ці ознаки незмінні й обов'язкові для всіх складів злочинів.

Тому в процесі досудового слідства дуже важливо встановити точний вік особи (число, місяць, рік народження). У тих же випадках, коли відсутні підтверджувальні документи, необхідно провести судово-медичну експертизу.

Відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 «Про судову експертизу у кримінальних і цивільних справах» для встановлення рівня загального розвитку неповнолітнього, ступеня його розумової відсталості й для вирішення питань, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою він міг керувати ними, може бути проведена відповідно до вимог ст. 486 КПК судово-психіатрична, психологічна або комплексна психолого-психіатрична експертиза.

Вчинення будь-якого суспільно небезпечного діяння особою, що не досягла до моменту вчинення злочину необхідного віку, свідчить, що немає суб'єкта злочину та й немає його складу, а тому виключається й сама кримінальна відповідальність.

У ч. 1 ст. 22 КК прямо зазначено, що кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. Цей вік прийнято називати загальним віком кримінальної відповідальності. У ч. 2 ст. 22 КК встановлюється знижений, тобто з 14 років, вік кримінальної відповідальності за окремі, перераховані безпосередньо в законі, злочини. Передбачений ч. 2 ст. 22 КК перелік злочинів, за які наступає відповідальність із 14 років, є вичерпним. При визначенні віку, з досягненням якого особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності, за основу береться рівень свідомості людини, її здатність розуміти характер вчинених нею дій, їх суспільну небезпеку й значення, а також можливість керувати своїми діями.

У ряді випадків кримінальна відповідальність можлива лише за злочини, вчинені повнолітніми особами, тому що в силу характеру цих злочинів їх фактично не можуть вчинити неповнолітні, тобто особи, що не досягли 18 років. До них слід віднести ухилення від призову на строкову військову службу, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність.

Обов'язковою ознакою суб'єкта злочину є також осудність. Суб'єктом злочину може бути лише осудна (ч. 1 ст. 19 КК) або обмежено осудна (ст. 20 КК) особа. Осудність — це здатність особи при вчиненні злочину усвідомлювати свої дії й керувати ними. Чинне кримінальне законодавство виходить з того, що тільки осудна або обмежено осудна особа може вчинити злочин, і тому вона може бути притягнута до кримінальної відповідальності. Злочин завжди є актом поведінки свідомо діючої особи. Отже, в зміст осудності включається здатність особи в момент злочину правильно усвідомлювати фактичні ознаки самого діяння (об'єктивні ознаки діяння, обстановку, час і місце його вчинення) і його суспільно небезпечні наслідки, а також здат-

ність свідомо керувати своїми вчинками. Тут свідомість і воля об'єднані між собою й визначають характер поведінки особи в конкретній ситуації. Обмежено осудна особа внаслідок наявного в неї психічного розладу не здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльності) та (або) керувати ними. Визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання й може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру.

Питання про осудність (неосудність) особи виникає тільки у випадках і тільки у зв'язку із вчиненням нею злочину.

На практиці питання про осудність (неосудність) виникає тільки при наявності сумнівів у психічній повноцінності особи, яка вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння. Не будь-яке психічне захворювання впливає на здатність особи усвідомлювати свої дії й керувати своїми вчинками. Осудною може бути визнана не тільки психічно здорова людина, але й та, що страждає яким-небудь психічним захворюванням, однак за умови, що в момент вчинення суспільно небезпечного діяння вона усвідомлювала свої дії й могла керувати ними. Осудність є передумовою кримінальної відповідальності. Осудність має види: обмежена осудність (ст. 20 КК), вікова осудність, спеціальна осудність. Так, обмежена осудність передбачає, що особа під час вчинення злочину не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними через наявний у неї психічний розлад. Вікова осудність передбачає відставання у розвитку, яке не пов'язане з психічною хворобою. У цих випадках особа визнається суб'єктом злочину.

Зі станом осудності пов'язане й здійснення (реалізація) цілей кримінального покарання, яке є не тільки карою за вчинений злочин, але й спрямоване на виправлення засуджених, а також попередження вчинення нових злочинів як засудженим, так і іншими особами. Тільки осудні особи здатні правильно усвідомлювати сутність вчиненого злочину. Сукупність таких ознак, як вік і осудність, є підставою для визнання суб'єкта злочину елементом складу злочину.

Згідно з ч. 2 ст. 19 КК неосудною визнається особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними внаслідок хронічної психічної хвороби, тимчасового розладу психічної діяльності, слабоумства або іншого хворобливого стану. Наведену в законі сукупність ознак, що характеризують неосудність, прийнято називати формулою неосудності. Причому в цю формулу неосудності включені

як медичні, так і юридичні ознаки (критерії). У науці кримінального права така формула одержала найменування змішаної формули неосудності. Сполучивши в цій формулі медичні і юридичні ознаки, законодавець тим самим увів визначення неосудності в чіткі, строго визначені законом рамки. Осудність або, навпаки, неосудність визначається тільки на момент вчинення особою суспільно небезпечного діяння й тільки у зв'язку з ним.

Поняття неосудності визначає сукупність умов, що виключають кримінальну відповідальність особи внаслідок порушень її психічної діяльності, викликаних хворобою.

У законі поняття неосудності визначається за допомогою двох критеріїв: медичного (біологічного) і юридичного (психологічного).

Медичний критерій полягає у встановленні наявності в особи хронічної психічної хвороби, тимчасового розладу психічної діяльності, слабоумства або іншого хворобливого стану. До хронічних психічних хвороб відносять: шизофренію, епілепсію, параною, прогресивний параліч і ін. Тимчасовим розладом психічної діяльності визнається гостре, короткострокове психічне захворювання, що проходить у вигляді приступів (патологічні афекти, алкогольні психози й ін). Слабоумство (олігофренія) — найбільш важке психічне захворювання, що має такі різновиди: ідіотія, імбіцильність і дебільність. Під іншим хворобливим станом розуміються такі хворобливі розлади психіки, які не охоплюються раніше названими трьома видами психічних захворювань (важкі форми психопатії). Для наявності медичного критерію неосудності досить установити, що в момент вчинення суспільно небезпечного діяння особа страждала хоча б одним із зазначених захворювань. Інші психічні стани, що негативно впливають на поведінку особи (фізіологічний афект), не виключають осудності. У певних випадках вони можуть розглядатися лише як обставини, що пом'якшують відповідальність. Встановлення медичного критерію ще не дає підстав для висновку про неосудність особи в момент вчинення суспільно небезпечного діяння. Наявність цього критерію є лише свідомством наявності однієї з двох необхідних ознак.

Юридичний критерій неосудності виражається в нездатності особи в момент вчинення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок психічної хвороби. Отже, він містить у собі ознаки, що визначають тяжкість захворювання, глибину поразки психіки, ступінь впливу психічного захворювання на здатність усвідомлювати характер вчине-

ного діяння або керувати своїми вчинками. У цьому проявляється нерозривний зв'язок медичного і юридичного критеріїв.

У ст. 19 КК юридичний критерій неосудності виражено двома ознаками: 1) інтелектуальною — особа не могла усвідомлювати свої дії; 2) вольовою — особа не могла керувати своїми діями. Під «своїми діями» тут розуміється не будь-яка поведінка душевнохворого, а тільки ті його суспільно небезпечні дії (бездіяльність), які передбачені певною статтею КК. Особа може бути визнана неосудною якщо виявлена одна з медичних чи юридичних ознак.

Між злочинністю й пияцтвом існує безпосередній зв'язок. Кримінологічні дослідження показують, що під впливом сп'яніння відбувається практично половина всіх злочинів, а такі злочини, як вбивства, тяжкі тілесні ушкодження, хуліганства, транспортні злочини в більшості випадків відбуваються в стані сп'яніння.

Зловживання спиртними напоями, як і наркотичними засобами, знижує самоконтроль людини, розбудовує моральну нестійкість, корисливі й агресивні мотиви. При цьому виникає нерозбірливість у виборі засобів для досягнення різних цілей.

У відповідності до ст. 21 КК особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння, підлягає кримінальній відповідальності. Отже, за загальним правилом стан сп'яніння не звільняє особу від кримінальної відповідальності. Цей висновок ґрунтується на тому, що при звичайному фізіологічному сп'янінні відсутній медичний критерій, а тому немає підстав для визнання особи неосудною.

Інший підхід до вирішення розглянутого питання призвів би до необґрунтованого звільнення від кримінальної відповідальності багатьох осіб, які вчинили небезпечні злочини. Так, не можна було б притягнути до кримінальної відповідальності водія автотранспорту, який, перебуваючи в стані сильного алкогольного сп'яніння, скоїв автоаварію, у результаті якої загинули люди.

Враховуючи підвищену небезпеку осіб, які вчиняють злочини в стані сп'яніння, у ст. 67 КК закріплено, що ця обставина є такою, що обтяжує покарання.

Спеціальними суб'єктами називаються суб'єкти, що володіють конкретними особливостями, зазначеними в диспозиції статті, тобто ті, які крім необхідних загальних ознак (осудність, досягнення певного віку) додатково мають спеціальні (особливі) ознаки. Отже, ознаки спеціального суб'єкта завжди доповнюють загальне поняття й тому вони завжди є додатковими (ч. 2, 3, 4 ст. 18 КК).

Визначаючи кримінальну відповідальність за деякі злочини, законодавець звужує коло можливих суб'єктів. Це обумовлене тим, що деякі злочини (службові, військові злочини) можуть бути вчинені не кожною осудною особою, що досягла певного віку, а лише тими особами, які виконують спеціальні функції по характеру своєї роботи або займаної посади. Склади злочинів, у яких передбачена відповідальність зазначених осіб, називаються складами зі спеціальним суб'єктом. Особливістю спеціального суб'єкта є його службове становище або професія (продавець магазину, сторож, службова особа), демографічні дані (а не природні якості, споконвічно властиві людині, не психологічні риси, що сформувалися в процесі життєдіяльності). При цьому визнання певних категорій осіб спеціальними суб'єктами обумовлене не їх становищем (принцип рівності виключає нерівну відповідальність за однакові злочини), а тим, що ці особи внаслідок займаного становища можуть вчинити такі злочинні діяння, які не можуть бути вчинені іншими особами. Склади злочинів зі спеціальним суб'єктом підкреслюють тісний зв'язок, який існує між об'єктом, об'єктивною стороною й суб'єктом злочину. Звужуючи коло відповідальних осіб у складах зі спеціальним суб'єктом, законодавець звичайно вказує на це в диспозиції статті. В інших випадках зі змісту статті випливає, що суб'єкт злочину спеціальний.

Не службові особи не можуть бути піддані відповідальності як виконавці по статтях про службові злочини. Не всі злочини, суб'єктом яких є службова особа, відносяться до службових злочинів. Так, до злочинів проти виборчих і трудових прав громадян віднесена стаття КК України, що передбачає відповідальність за порушення законодавства про працю.

Це пояснюється тим, що спеціальний суб'єкт не є єдиною визначальною для складу ознакою. Вирішальне значення для визначення природи злочину й віднесення його до того або іншого розділу має об'єкт злочину.

Ознаки, що характеризують спеціальних суб'єктів, можуть бути класифіковані в такий спосіб: 1) ознаки, що характеризують державно-правове становище особи (іноземець, особа без громадянства); 2) ознаки, що характеризують професійне становище; 3) ознаки, що характеризують службове становище, особливі якості виконуваної роботи; 4) демографічні ознаки — стать, вік, родинні відносини.

Невідповідність ознак, що характеризують суб'єкта злочину, ознакам, передбаченим диспозицією статті, виключає відпові-

дальність за цією статтею. В інших же випадках ознаки спеціального суб'єкта в самому законі прямо й не вказуються, але вони безпосередньо впливають з його змісту. Так, у ст. 371 КК прямо не зазначено, хто є суб'єктом завідомо незаконного арешту, затримання або приводу. Однак шляхом тлумачення закону неважко встановити, що суб'єктом даного злочину можуть бути тільки ті працівники правоохоронних органів, які наділені правом здійснювати арешт, затримання або привід.

Нерідкі й випадки, коли ознаки спеціального суб'єкта використовуються законодавцем при описі кваліфікованих (особливо кваліфікованих) складів злочинів.

Викладене дозволяє зробити висновок, що правове значення загальних і спеціальних ознак суб'єкта злочину неоднаково. Відсутність хоча б однієї з загальних ознак суб'єкта означає разом з тим і відсутність складу злочину. Ознаки спеціального суб'єкта в певній мері є обмежувальними, тому що вони визначають, що той або інший злочин може вчинити не будь-яка, а тільки така особа, яка володіє певними ознаками. Тому особи, що не володіють такими ознаками, не можуть нести відповідальність за конкретним кримінальним законом, тому що вони не є суб'єктами цього складу злочину. Такі особи або взагалі не несуть кримінальної відповідальності, або відповідають за злочини, які може вчинити будь-яка особа (загальний суб'єкт).

Слід розмежовувати поняття «суб'єкт злочину», «суб'єкт кримінальної відповідальності» та «суб'єкт кримінально-правового впливу». Це питання особливо актуалізувалося з появою у КК України 2001 р. розділу XIV¹ «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб». Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України, підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину (тобто для того, щоб бути суб'єктом кримінальної відповідальності, потрібно бути суб'єктом злочину). У ст. 18 КК України зазначено, що суб'єктом злочину є виключно фізична особа. Щодо юридичних осіб, то вони можуть бути лише суб'єктами кримінально-правового впливу (для них не характерна наявність вини та осудності).

Література

1. Байбарин А. А. Уголовно-правовая дифференциация возраста: Монография. — М., 2009. — 252 с.
2. Бурдін В. М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння. — К., 2005. — 160 с.

3. Бурдін В. М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження): Монографія. — Л., 2010. — 780 с.
4. Лень В. В. Осудність у кримінальному праві і законодавстві: Монографія. — Д., 2008. — 178 с.
5. Меркулова В. О. Жінка яка суб'єкт кримінальної відповідальності. — О., 2003. — 280 с.
6. Мирошніченко Н. А., Орловська Н. А. Проблема обмеженої осудності. — О., 2001. — 72 с.
7. Михеев Р. И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. — Владивосток, 1983. — 300 с.
8. Назаренко Г. В. Невменяемость: уголовно-релевантные психические состояния. — СПб., 2002. — 207 с.
9. Назаренко Г. В. Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния. — М., 2009. — 240 с.
10. Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности. — М., 2002. — 204 с.
11. Орлов В. С. Субъект преступления. — М., 1958. — 259 с.
12. Павлов В. Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. — СПб., 2000. — 318 с.
13. Спасенников С. Б. Психические расстройства и их уголовно-правовое значение. — М., 2011. — 272 с.
14. Устименко В. В. Специальный субъект преступления. — Х., 1989. — 172 с.

Тема 9. СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

Поняття та значення суб'єктивної сторони складу злочину.

Поняття та форми вини.

Поняття та види умислу.

Поняття та види необережної форми вини.

Казус, його відмінність від злочинної необережності.

Змішана (подвійна, складна) форма вини.

Поняття та значення мотиву злочину.

Поняття та значення мети злочину.

Загальна характеристика емоцій та емоційних станів.

Поняття юридичної помилки та її правове значення.

Поняття та види фактичної помилки, її значення.

Суб'єктивна сторона злочину — це внутрішня сторона злочину, тобто психічна діяльність особи, що відображає відношення її свідомості й волі до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння і його наслідків. Зміст суб'єктивної сторони складу зло-

чину характеризують певні юридичні ознаки. Такими ознаками є вина, мотив, емоції та ціль вчинення злочину. Вони тісно пов'язані між собою, однак їх зміст й значення в кожному випадку вчинення злочину неоднакові. Вина особи є основною, обов'язковою ознакою будь-якого складу злочину. Вона визначає саму наявність суб'єктивної сторони й значною мірою її зміст. Відсутність вини виключає суб'єктивну сторону й тим самим склад злочину.

Повна характеристика змісту суб'єктивної сторони багатьох злочинів можлива лише при встановленні й врахуванні мотиву й мети вчинення суспільно небезпечного діяння. На відміну від вини емоції, мотив і ціль — факультативні ознаки суб'єктивної сторони злочину. Вони мають значення необхідних ознак лише у випадках, коли названі в диспозиції статті КК в якості обов'язкової ознаки конкретного злочину.

Особливості деяких складів злочинів визначають необхідність з'ясування тих або інших емоцій, які зазнавала людина при вчиненні суспільно небезпечного діяння. Існує безліч емоцій, які різняться за своїм характером, змістом, часом виникнення. Як правило, усі вони перебувають за межами суб'єктивної сторони злочину, тому що не впливають на формування її ознак (кають у вчиненому, страх покарання й ін.) або вплив цей мізерно малий й тому не має істотного значення при формуванні в особі мотиву й мети вчинити злочин (жаль, жалість і т.п.). Але в деяких передбачених у нормах Особливої частини КК випадках такі емоції, як стан сильного душевного хвилювання, відіграють істотну роль у формуванні мотиву вчинення названих злочинів і тому входять в зміст суб'єктивної сторони за умови вказівки на них у диспозиції норми закону.

Встановлення всіх ознак суб'єктивної сторони — це як би завершальний етап у визначенні наявності складу злочину як єдиної підстави кримінальної відповідальності. Тому з'ясування суб'єктивної сторони має важливе юридичне значення, яке проявляється в такому.

Суб'єктивна сторона — це обов'язковий елемент будь-якого складу злочину і її наявність або відсутність дозволяє відмежувати злочинне діяння від незлочинного. Так, відсутній склад злочину при невинному заподіянні навіть тяжких наслідків, що настали в результаті дорожньо-транспортної пригоди, або у випадку вчинення діяння з необережності, якщо законом встановлена відповідальність лише за умисно вчинене діяння, як це має місце при заподіянні легкого тілесного ушкодження. Від-

сутність мотиву або мети також може виключати склад злочину й кримінальну відповідальність. Суб'єктивна сторона суттєво впливає на кваліфікацію злочинів і дозволяє відмежувати подібні за об'єктивними ознаками злочини, як це має місце у випадках вчинення вбивства умисно або через необережність, або пошкодженні майна умисно або через необережність.

У ст. 62 Конституції України й ст. 2 КК закріплено один з найважливіших принципів кримінального права — принцип кримінальної відповідальності тільки за наявності вини. Кримінальній відповідальності й покаранню підлягає тільки особа, винна у вчиненні злочину, тобто яка умисно або через необережність вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння. Чітке законодавче закріплення даного положення є важливою гарантією дотримання законності. Це положення знаходить своє конкретне вираження в ст. ст. 23, 24, 25 КК, де надане загальне поняття вини і її форм: умислу й необережності. Більш детально ознаки суб'єктивної сторони конкретизовані в нормах Особливої частини КК. Усе це свідчить про неприпустимість у кримінальному праві об'єктивного ставлення у вини, тобто відповідальності без встановлення вини особи у вчиненні суспільно небезпечного діяння й настанні суспільно небезпечного наслідку. Таким чином, чинне законодавство закріплює форми вини й указує на те, що їх конкретний прояв можливий лише у вчиненні особою суспільно небезпечного діяння. Отже, вина є не тільки обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони, але й передумовою кримінальної відповідальності (теорії вини в кримінальному праві).

Вина — це психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків у формі умислу або необережності. Це загальне поняття вини, яке є узагальненням найбільш характерних ознак, властивих будь-якій формі вини.

Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину нерозривно пов'язана з його об'єктивними ознаками. Найбільш важливою складовою у понятті вини є зміст вини. Для надання характеристики поняття вини необхідно виділити й проаналізувати інші її особливості. Серед них важливе значення має її соціальна сутність. Вина — категорія соціальна. Ця властивість проявляється в негативному або зневажливому ставленні особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, до тих інтересів, соціальних благ, цінностей (суспільних відносин), які охороняються кримінальним законом. Тому вина особи у вчиненні суспільно небезпечного діяння засуджується правом. Важ-

ливе значення в понятті вини мають і такі її складові, як форми й ступінь вини.

Ступінь вини є оціночною, кількісною категорією, такою, що багато в чому визначає тяжкість вчиненого діяння й небезпеку особи винного. Тому ступінь вини як би конкретизує поняття вини. Вона має й важливе практичне значення, оскільки реалізація кримінальної відповідальності й призначення конкретного покарання багато в чому залежать від того, із прямим або непрямым умислом вчинений злочин, мав місце умисел заздалегідь обміркований або раптово виниклий, який вид необережності допустила особа й у чому вона виявилася.

Зміст вини — це сукупність свідомості (інтелектуальний момент), волі (вольовий момент) і їх співвідношення. При вчиненні злочину свідомістю особи охоплюються фактичні обставини, одні з яких усвідомлюються в повному обсязі, інші — лише приблизно, а деякі — помилково.

Вина особи — важлива соціальна категорія, зміст якої визначає як характер і тяжкість злочинного діяння, так й саму його наявність як такого. Відомо, що свідомість і воля деякою мірою обумовлені зовнішнім середовищем, об'єктивними умовами середовища, в якому проживає й працює людина. Однак ця залежність не є фатальною. Вона не визначає асоціальну поведінку особи. У цьому головну роль виконують його свідомість і воля. Саме вони визначають характер і форму поведінки людини в кожному конкретному випадку. Сутність вини визначає соціальну природу вини й полягає в негативному ставленні особи до тих інтересів і цінностей, які охороняються законом.

При вирішенні питання про вину, її наявність і зміст в кожному випадку підлягає доведенню на досудовому слідстві й у процесі судового розгляду на основі аналізу всіх зібраних у справі доказів. Вона входить в зміст предмета доказування по кожній справі. Суд пізнає вину так, як він встановлює й пізнає інші факти і явища об'єктивної дійсності, що існують або відбуваються в зовнішньому світі.

Правильне з'ясування змісту вини, її форм і видів — необхідна умова правильної кваліфікації злочинів. Важливе значення вини полягає й у тому, що кримінальне право виходить із принципу суб'єктивного ставлення, тобто можливості кримінальної відповідальності особи тільки за наявності її вини у вчиненні конкретного суспільно небезпечного діяння. Відсутність вини виключає суб'єктивну сторону, а тим самим — склад злочину й підставу кримінальної відповідальності. Значення вини полягає

й у тому, що вона виступає важливим критерієм відмежування суміжних складів злочинів і впливає на визначення міри покарання за вчинене.

Форми вини — це окреслені в кримінальному законі комбінації певних ознак свідомості й волі особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння. У комбінації таких ознак і знаходить своє вираження психічне ставлення особи до діяння і його наслідків. Чинне законодавство виділяє дві форми вини — умисел і необережність. Це узагальнені законодавцем поняття, які лише загальною характеризують ставлення особи до вчиненого нею діяння і його наслідків. Умисел і необережність мають свої види. Умисел може бути прямим і непрямим, а необережність проявляється в самовпевненості або недбалості. Поза цими конкретними видами не існує вини.

Умисел є більш небезпечною формою вини. У відповідності до ст. 24 КК злочин визнається вчиненим умисно, якщо особа, яка його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала його суспільно небезпечні наслідки й бажала їх або свідомо припускала настання цих наслідків.

Аналіз законодавчого визначення умисної вини дозволяє виділити в якості її складових три відмінні риси (ознаки), що характеризують психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння і його наслідків. Це усвідомлення особою суспільної небезпеки (суспільної шкідливості) свого діяння; передбачення його суспільно небезпечних наслідків; бажання настання таких наслідків або свідоме їхнє допущення. Перші дві особливості (усвідомлення і передбачення) становлять інтелектуальну ознаку психічної діяльності особи, а третя (бажання або свідоме допущення наслідків) — його вольова ознака. При вчиненні конкретних злочинів можлива різна комбінація інтелектуальних і вольових ознак. Це співвідношення й лежить в основі розподілу в теорії й на практиці умислу на прямий і непрямий.

Під прямим умислом розуміють таке психічне ставлення особи до діяння і його наслідків, при якому вона усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає можливість або неминучість його суспільно небезпечних наслідків і бажає їх настання. Інтелектуальна ознака тут утворює усвідомлення суспільної небезпеки своєї поведінки й передбачення її суспільно небезпечних наслідків.

Усвідомлення містить у собі не тільки чітке розуміння фактичної сторони вчиненого, його зміст, характер й усіх інших

об'єктивних ознак, але й певне розуміння соціальної значимості вчиненого діяння, його соціальної шкідливості. Передбачення означає, що у свідомості даної особи склалася певна уява про можливі або неминучі наслідки свого діяння. При цьому передбачення тут носить конкретний характер. Особа чітко усвідомлює, що саме від її конкретного діяння настануть або можуть настати суспільно небезпечні наслідки. Вольова ознака прямого умислу становить бажання настання наслідків своєї дії або бездіяльності. Найчастіше особа прагне в цьому випадку досягти якоїсь мети, задовольнити ту або іншу потребу.

Непрямий умисел — це таке психічне ставлення особи до діяння і його наслідків, за якого вона усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння, передбачає можливість настання його суспільно небезпечних наслідків і свідомо їх допускає.

Зміст усвідомлення при непрямому умислі аналогічний змісту усвідомлення в умислі прямому. Передбачення при непрямому умислі має свою відмінну рису. Як і при прямому умислі, воно носить конкретний характер. Особа в цьому випадку ясно усвідомлює, що саме її конкретна дія або бездіяльність може спричинити суспільно небезпечний наслідок.

Однак цей наслідок особа передбачає лише як можливий результат свого діяння. Воля особи в цьому випадку не спрямована на досягнення суспільно небезпечного наслідку. Основна сутність непрямого умислу — у його вольовій ознаці. Особливість вольової сфери діяльності тут полягає у відсутності бажання настання суспільно небезпечного наслідку. Тут має місце ситуація, при якій особа, не направляючи свою волю на досягнення наслідку, все-таки свідомо допускає його настання. Найчастіше таке свідоме допущення виражається в байдужому ставленні до наслідків, тобто особа, не будучи зацікавленою у настанні суспільно небезпечного наслідку свого діяння, все-таки допускає таку можливість.

Злочини з формальним складом визнаються закінченими з моменту вчинення діяння й не вимагають настання й встановлення яких-небудь наслідків такого діяння (погроза вбивством і ін.), тому що наслідки лежать тут за межами необхідних ознак об'єктивної сторони, а виходить, і складу злочину, тому психічне ставлення встановлюється до діяння.

Крім розглянутих видів умислу в теорії й судовій практиці прийнято виділяти інші види умислу, які мають значення для юридичної оцінки й кваліфікації деяких злочинів. Для них характерні додаткові відмінні ознаки, такі як час виникнення, спрямованість, конкретизація бажаного наслідку й ін.

За часом виникнення й формування розрізняють умисел заздалегідь обдуманий і раптово виниклий. Чинному законодавству відомі злочини, суб'єктивна сторона яких і характер їх суспільної небезпеки фактично визначаються раптово виниклим умислом. Час формування умислу не можна не враховувати й в інших умисно вчинених злочинах. Із заздалегідь обдуманим умислом часто відбуваються такі особливо тяжкі злочини, як вбивства, розбійні напади, бандитизм, викрадення, контрабанда й ін. Афектований умисел є різновидом раптово виниклого умислу, це особливий емоційний стан особи, який виникає внаслідок протизаконного насильства, систематичного знушання або тяжкої образи з боку потерпілого (ст. 116 КК).

Залежно від спрямованості діяння й ступеня конкретизації винним передбачених наслідків умисел прийнято поділяти на визначений (конкретизований) і невизначений (неконкретизований). Визначений умисел характеризується чіткою конкретизацією наслідків діяння в передбаченні винного. Тут суб'єкт передбачає індивідуально визначені наслідки й бажає їх настання або свідомо їх допускає, наприклад, бажає викрасти гроші з каси магазину. Визначений умисел у свою чергу може бути простим, коли винний передбачає і бажає настання одного конкретизованого наслідку, досягнення певної мети, або альтернативним, коли особа передбачає і однаково бажає або свідомо допускає настання одного із двох або більше, але індивідуально визначених наслідків.

Невизначений умисел характеризується тим, що при передбаченні можливості настання суспільно небезпечних наслідків відсутня їхня індивідуальна конкретизація. Особа бажає або свідомо допускає нанесення шкоди тим або іншим інтересам, але про те, якою фактично буде шкода, не має чіткої уяви. Так, при нанесенні ударів потерпілому винний не конкретизує, які саме тілесні ушкодження будуть заподіяні — легкі, середньої тяжкості або тяжкі. Відповідальність і кваліфікація в подібних випадках наступають по фактично заподіяних наслідках.

Розглянуті види умислу впливають або на кваліфікацію вчиненого злочину, або на ступінь суспільної небезпеки вчиненого й особу винного й тому повинні враховуватися при індивідуалізації покарання.

Необережність поряд з умислом є основною формою вини в кримінальному праві. Необережна форма вини характерна для порушень правил безпеки руху й експлуатації транспорту, порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною

небезпекою, окремих господарських і службових злочинів. Не можна недооцінювати небезпеку необережних злочинів. Особливу небезпеку для суспільства становлять наслідки необережних злочинів. Недисциплінованість окремих осіб, халатне ставлення до виконання своїх службових і професійних обов'язків в окремих випадках призводять до катастрофічних за своїми масштабами і тяжкістю наслідкам. Прикладом цьому служить аварія на Чорнобильській АЕС.

У відповідності до ст. 25 КК злочин визнається вчиненим через необережність, якщо особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була й могла їх передбачити. Це визначення охоплює два види необережності: злочинну самовпевненість і злочинну недбалість.

Злочинна самовпевненість має місце тоді, коли особа, яка вчинила злочин, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення. Злочинна самовпевненість характеризується двома ознаками — інтелектуальною і вольовою.

Інтелектуальна ознака злочинної самовпевненості відображена у законі вказівкою на ставлення суб'єкта до суспільно небезпечних наслідків. На відміну від визначення умислу закон не містить характеристики психічного ставлення особи до вчиненого нею діяння (дії, бездіяльності).

При самовпевненості у суб'єкта відсутнє усвідомлення суспільної небезпеки вчиненого діяння. Ознака самовпевненості — це не позитивне усвідомлення суспільної небезпеки діяння, а обов'язок і можливість такого усвідомлення. Особа, діючи (бездіючи) певним чином і усвідомлюючи фактичну сторону свого діяння, не оцінює свою поведінку як суспільно небезпечну, оскільки нейтралізує небезпеку (у своїй свідомості) обставинами, які здатні, на її думку, попередити можливість настання суспільно небезпечних наслідків.

Вольова ознака злочинної самовпевненості полягає в тому, що особа легковажно розраховує на відвернення суспільно небезпечних наслідків. При злочинній самовпевненості особа розраховує на цілком реальні обставини, які за своїми властивостями мають здатність запобігти настанню наслідків. Це її особисті якості (швидкість, уміння, досвідченість, майстерність), дії інших осіб, вплив обстановки, сил природи і т.д. Розрахунки ж на втручання

обставин, які в момент вчинення діяння були відсутні, а їх прояв — не є закономірним, виключає самовпевненість.

Незважаючи на впевненість суб'єкта в ненастанні наслідків, розрахунки його виявляються легковажними, тому що вибрані ним обставини або частина таких не змогли запобігти суспільно небезпечним наслідкам.

У правозастосовній практиці особливі складності викликає відмежування злочинної самовпевненості від непрямого умислу. Це обумовлене тим, що за інтелектуальними ознаками ці види вини мають подібність. Так, і при злочинній самовпевненості, і при непрямому умислі особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків. Разом з тим якщо при злочинній самовпевненості особа передбачає абстрактну можливість настання наслідків, то при непрямому умислі — реальну можливість їх настання. За вольовою ознакою відмінність злочинної самовпевненості від непрямого умислу така: при злочинній самовпевненості воля особи спрямована на запобігання можливості настання суспільно небезпечних наслідків. Розрахунки особи — конкретні, спираються на обставину або групу обставин, які здатні запобігти настанню наслідків.

Злочинна недбалість має місце тоді, коли особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, не передбачила можливості настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, хоча повинна була й могла їх передбачити.

Інтелектуальна ознака злочинної недбалості характеризується відсутністю в особи усвідомлення суспільної небезпеки вчиненої нею дії (або бездіяльності), а також відсутністю передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків.

Передбачення суб'єктом настання суспільно небезпечних наслідків у конкретному випадку залежить від його ставлення до суспільних інтересів. Непередбачення наслідків свідчить про неповажне ставлення особи до суспільних інтересів, її недостатню передбачливість при здійсненні службових обов'язків, при виконанні спеціальних правил, які регулюють ту або іншу професійну діяльність, при дотриманні загальноновизнаних норм людського спілкування.

При визначенні злочинної недбалості в поведінці особи важливе місце займає встановлення обов'язку суб'єкта передбачити суспільно небезпечні наслідки (об'єктивного критерію злочинної недбалості) і можливості їх передбачення (суб'єктивного критерію). Для констатації злочинної недбалості необхідна комбінація об'єктивного й суб'єктивного критеріїв.

Об'єктивний критерій злочинної недбалості ґрунтується на вимогах персональної відповідальності суб'єкта, цей критерій означає обов'язок конкретної особи передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків при вчиненні нею дій, які вимагають дотримання певних запобіжних заходів. Це можуть бути як елементарні (прості) заходи, які виникають у процесі безпосереднього спілкування людей один з одним, так і складні, наприклад, вимоги безпеки при здійсненні професійної діяльності.

Суб'єктивний критерій злочинної недбалості — встановлення фактичної можливості особи передбачити зазначені в законі наслідки. Цю можливість необхідно погоджувати, по-перше, з індивідуальними якостями особи (вік, ступінь підготовленості й кваліфікації, знання загальних і спеціальних правил обережності, наявність життєвого й професійного досвіду, стан здоров'я і т.д.); по-друге, з тією конкретною обстановкою, в якій діяла дана особа. Наявність цих двох умов робить для суб'єкта реально можливим передбачення суспільно небезпечних наслідків. Вказівка у законі на те, що при злочинній недбалості, крім обов'язку, повинна бути й можливість передбачення суспільно небезпечних наслідків свого діяння, виключає об'єктивне ставлення.

Вольова ознака злочинної недбалості полягає в тому, що особа, маючи реальну можливість передбачити суспільно небезпечні наслідки своєї поведінки, не мобілізує свої психічні здатності для того, щоб здійснити вольові дії, необхідні для попередження таких наслідків.

У злочинах з формальними складами при визначенні вини характеристики її ознак необхідно давати щодо діяння (дії, бездіяльності), а не наслідків.

«Випадок» у правовій літературі розглядається як самостійний вид психічного ставлення до суспільно небезпечних наслідків. Він має місце тоді, коли наслідки, які настали, перебувають у причинному зв'язку з дією (або бездіяльністю) особи, яка не тільки не передбачала можливості їх настання, але й не могла їх передбачити. «Випадок» може мати місце у справах про заподіяння шкоди життю й здоров'ю людини, виробничому травматизмі, порушеннях правил безпеки руху й експлуатації транспорту.

«Випадок» виключає вину в поведінці особи. Поняттям «випадок» охоплюються ситуації, коли, незважаючи на наявність в особи обов'язку передбачити суспільно небезпечні наслідки (об'єктивного критерію), вона внаслідок конкретних обставин не має реальної можливості їх передбачити (відсутній суб'єктивний критерій).

У відповідності до ст. ст. 24, 25 КК вина може бути виражена тільки у формі умислу або необережності. При цьому одні злочини можуть бути тільки умисними, інші — тільки необережними, треті — як умисними, так і необережними. Інших форм вини закон прямо не передбачає.

Однак наука кримінального права на основі аналізу деяких статей Особливої частини КК розробила поняття змішаної вини (іноді її називають складною або подвійною виною). Змішана вина являє собою різне психічне ставлення особи у формі умислу й необережності до різних об'єктивних ознак того самого складу злочину. При змішаній вині у відношенні до одних ознак складу має місце умисел (прямий або непрямий), у відношенні до інших — необережність (самовпевненість або недбалість). Питання про змішану вину виникає в тих складах злочину, в яких об'єктивна сторона за своїм характером є складною.

При наявності змішаної вини слід вирішити питання про те, яким у цілому є злочин, вчинений винним: умисним або необережним. Це має важливе практичне значення. Тому при змішаній вині необхідно визначити, до яких злочинів — умисних або необережних — слід віднести вчинений злочин. Вирішення цього питання залежить від того, яка об'єктивна ознака конкретного складу злочину є найважливішою для визнання діяння злочином і оцінки характеру й ступеня його суспільної небезпеки. Можна виділити дві групи злочинів зі змішаною виною. Перша група — це злочини, в яких діяння саме по собі не є злочинним, а стає ним тільки за умови, що воно заподіяло тяжкі наслідки, вирішальне значення має необережне ставлення до цих наслідків. Саме воно й визначає віднесення цих злочинів до необережних. Друга — злочини, де відносно обов'язкового наслідку передбачається умисел (прямий або непрямий), а у відношенні до кваліфікуючого наслідку — необережність, злочин у цілому визнається умисним. У цих злочинах саме умисне ставлення до діяння й найближчого наслідку визначає спрямованість діяння й характер його суспільної небезпеки. Наприклад, умисне тяжке тілесне ушкодження в результаті якого настала смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК).

Кожний вид поведінки людини в суспільстві обумовлений якимись спонукальними мотивами й цілями. Б. С. Волков відзначав, що «мотив і ціль злочину, будучи обов'язковими ознаками вольового акту, неодмінно входять в зміст суб'єктивної сторони злочину».

Мотив — це внутрішнє спонукання, рушійна сила вчинку лю-

дини, яка визначає його зміст і допомагає більш глибоко розкрити психічне ставлення особи до вчиненого. Ціль — це уявлення про бажаний результат, до якого прагне особа, що визначає спрямованість діяння. Мотив і ціль як психічні ознаки характерні для будь-якої свідомої вольової поведінки людини. В їх основі лежать потреби, інтереси людини. Однак, коли мова йде про мотив і мету злочину, їх зміст визначається антисоціальною спрямованістю.

Мотив злочину — це спонукання до вчинення суспільно небезпечного діяння, а ціль (мета) — уява про його суспільно небезпечний наслідок, про ту шкоду, яка свідомо для винного настане для охоронюваних кримінальним законом інтересів і яка, проте, є для нього бажаною. Про мету злочину можна говорити лише у випадку вчинення умисних злочинів. При цьому мета може бути тільки в злочинах із прямим умислом, тому що вона є показником бажання особи. Суб'єктивна сторона містить у собі не всі мотиви й цілі, а тільки ті з них, які визначають суспільно небезпечну, антисоціальну спрямованість діяння, впливають на ступінь суспільної небезпеки злочину. Якщо мотив і ціль виступають у якості необхідної ознаки суб'єктивної сторони певного виду злочинів, то це свідчить про те, що дане суспільно небезпечне діяння законодавець відніс до групи умисних злочинів.

Мотив і ціль, будучи самостійними психологічними ознаками суб'єктивної сторони, взаємозалежні між собою й лише в сукупності можуть дати повну уяву про спрямованість поведінки особи, наприклад, корисливий мотив і ціль наживи в таких злочинах, як крадіжка, грабіж, шахрайство.

Мотиви можуть бути різними: низинними (наприклад, користь, помста, хуліганські), що не мають низинного характеру (наприклад, жаль, прагнення допомогти іншій людині, неправильно усвідомлені інтереси служби).

Мета також буває різною, наприклад, ціль незаконного збагачення, мета приховати інший злочин і ін.

Мотив і ціль законодавець використовує при конструюванні законодавчої моделі далеко не всіх злочинів. Ці ознаки не завжди вказуються в законі в числі необхідних ознак складу злочину. У зв'язку із цими обставинами мотив і ціль у теорії кримінального права віднесені до групи факультативних ознак складу злочину. Мотив відповідає на запитання чому відбувається та або інша дія, а ціль — заради чого, для якого результату відбувається дія.

Залежно від законодавчого опису суб'єктивної сторони мотив і ціль можуть виконувати роль обов'язкових ознак, кваліфікуючих або ознак, що пом'якшують або обтяжують покарання.

Обов'язковими ознаками мотив і ціль виступають у тих випадках, коли законодавець передбачає їх у диспозиціях статей: або прямо вказує, або ці мотиви й цілі однозначно впливають із характеру діяння. Так, у диспозиціях деяких статей прямо зазначені корисливі спонукання або інша особиста зацікавленість як обов'язкові ознаки суб'єктивної сторони цього складу злочину.

Якщо законодавець передбачає конкретний мотив або ціль як обов'язкову ознаку складу злочину, то відсутність їх у конкретному випадку виключає цей склад. Так, якщо при здійсненні певних дій відсутній хуліганський мотив, то складу хуліганства бути не може. Без корисливих мотивів й мети не може бути крадіжки.

Оскільки певні мотиви й цілі впливають на ступінь суспільної небезпеки злочину, то законодавець може передбачати їх у ряді ознак, що підвищують небезпеку конкретних складів злочинів, що роблять ці склади злочину кваліфікованими, тобто більш небезпечними в порівнянні із простими складами. У цих випадках мотив і ціль називаються кваліфікуючими ознаками, що впливають на кваліфікацію вчиненого діяння. Так, простий склад умисного вбивства являє собою незаконне умисне позбавлення життя іншої людини незалежно від мотивів і цілей. Однак якщо це вбивство відбувається з користі або з хуліганських спонукань, то воно стає більш небезпечним і законодавець визнає його не простим, а кваліфікованим, що вимагає кваліфікації за ч. 2 ст. 115 КК. Якщо законодавець, у статтях Особливої частини КК описуючи суб'єктивну сторону злочину, не вказує на конкретні мотиви й цілі як на обов'язкові або кваліфікуючі ознаки, то вони, не впливаючи на кваліфікацію, можуть впливати на відповідальність особи й враховуватися судом при призначенні покарання як пом'якшуюча або обтяжуюча обставина.

Отже, суб'єктивна сторона злочину — це психічне ставлення особи до вчиненого нею злочину, яке характеризується конкретною формою вини, емоціями, мотивом і метою. Встановлення суб'єктивної сторони є необхідним для розкриття внутрішньої сутності злочину.

Виходячи з єдності суб'єктивної й об'єктивної сторін складу будь-якого злочину, питання про зміст умислу й необережності в конкретному злочині необхідно вирішувати відповідно до особливостей об'єктивної сторони складу даного злочину.

Вина у формі умислу або необережності й умотивованість діяння — це два, хоча й взаємозалежних, але все-таки не по-

глинаючих один одного поняття, що означають різні сторони психологічної сутності злочину. Лише у своїй сукупності вони розкривають психічну діяльність, що супроводжує злочин, його внутрішню природу.

Значення суб'єктивної сторони полягає в тому, що за її допомогою кваліфікуються злочини, відмежовуються один від одного подібні склади, індивідуалізується відповідальність.

Помилка в кримінальному праві — це неправильна уява особи про юридичне значення й фактичний зміст свого діяння, його наслідки і обставини, які передбачаються як обов'язкові ознаки в конкретному складі злочину. У теорії кримінального права виділяють юридичні й фактичні помилки. Юридична помилка — це неправильна уява особи щодо юридичної характеристики вчиненого діяння.

Юридична помилка може мати місце щодо злочинності або не злочинності діяння, щодо кваліфікації вчиненого й щодо покарання за злочин.

Фактична помилка — це не правильна уява особи щодо характеру й фактичних наслідків своєї діяльності. Фактична помилка буває декількох видів: помилка в об'єкті або предметі, помилка в особі потерпілого, помилка в об'єктивній стороні (помилка в розвитку причинного зв'язку, у характері діяння й у наслідках), помилка в кваліфікуючих обставинах злочину. Фактична помилка впливає на кваліфікацію злочину.

Література

1. Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: Монографія. — Л., 2009. — 244 с.
2. Борисов В. І. Необережність та її види. — Х., 1991. — 23 с.
3. Бурдін В. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. — Л., 2006. — 200 с.
4. Вереша Р. В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України. — К., 2005. — 224 с.
5. Волков В. С. Мотивы преступлений. — Казань, 1982. — 152 с.
6. Воробей П. А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення у вину. — К., 1997. — 183 с.
7. Дагель П. С. Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы. — М., 1977. — 115 с.
8. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. — Х., 1986. — 168 с.
9. Коржанський М. Й. Презумпція невинуватості і презумпція вини: монографія. — К., 2004. — 216 с.
10. Пинаев А. А. Особенности составов преступлений с двойной и смешанными формами вины: учеб. пособие. — Х., 1984. — 51 с.

11. Рарог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. — СПб., 2002. — 304 с.
12. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину. — К., 2002. — 144 с.
13. Сидоров Б. В. Аффект, его уголовно-правовое и криминологическое значение. — Казань, 1978. — 160 с.
14. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления. — К., 1977. — 151 с.
15. Якушкин В. А. Ошибка и ее уголовно-правовое значение. — М., 1988. — 128 с.

Тема 10.   СТАДІЇ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

Поняття та види стадій вчинення злочину.

Готування до злочину, його ознаки.

Поняття та види замаху на злочин.

Закінчений злочин. Особливості закінчення окремих складів злочинів.

Добровільна відмова від доведення злочину до кінця. Відмінність добровільної відмови від дійового каяття.

Якщо особа повністю реалізувала злочинний намір і вчинила закінчений злочин, необхідність виділяти будь-які етапи злочинної поведінки відсутня. Однак у правозастосовній практиці трапляються випадки недоведення задуманого злочину до завершення (за волею особи або всупереч їй). В цих випадках стадії реалізації злочинного наміру набувають кримінально-правового значення.

Поняття «стадії вчинення злочину» у діючому КК України не вживається, але розроблене наукою кримінального права. Стадії вчинення злочину — це певні етапи умисної злочинної діяльності, які розрізняються між собою за характером діянь, моментом їх припинення, ступенем реалізації злочинного наміру. Законодавець виокремлює три стадії вчинення злочину: 1) готування до злочину (ст. 14 КК); 2) замах на злочин (ст. 15 КК); 3) закінчений злочин (ст. 13 КК). Цим стадіям, які мають кримінально-правове значення, можуть передувати стадії, які такого значення не мають, а отже не є кримінально караними. До них належать виникнення (формування) умислу та виявлення умислу на вчинення злочину («голий» умисел).

Виникненням наміру є внутрішній психічний процес, під час якого в особи формується бажання вчинити злочин. Під виявленням наміру розуміється зовнішній прояв тим чи іншим спо-

собом (усно, письмово, конклюдентними діями тощо) наміру особи вчинити злочин, проте без конкретних діянь, спрямованих на реалізацію цього наміру. Чинне кримінальне законодавство України не передбачає караності такої поведінки, оскільки вважається, що думки, бажання, наміри, ідеї, не підкріплені реальними злочинними діяннями особи, не здатні заподіяти шкоду охоронюваним законом суспільним відносинам, а тому перебувають поза сферою кримінально-правового регулювання. Від виявлення наміру треба відрізнити випадки кримінально караної погрози (ст. ст. 129, 195, 266, 345, 377 КК) та закликів до вчинення певних дій (ч. 2 ст. 109, ст. ст. 258-2, 369, 436, ч. 2 ст. 442 КК). У цих та інших випадках закон передбачає відповідальність не за небезпечні думки та їх висловлювання, а за виявлені зовні та доведені до відома потерпілого або широкого кола осіб прояви поведінки, які здатні заподіяти шкоду найважливішим суспільним відносинам.

Традиційно перші дві стадії вчинення злочину — готування до злочину та замах на злочин — визнаються різновидами незакінченого злочину (попередньої злочинної діяльності).

Готуванням до злочину є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину (ч. 1 ст. 14 КК). В цьому понятті міститься приблизний перелік різновидів підготовчої діяльності, який залишається «відкритим», тобто правозастосовувач має право визнати будь-які інші дії, які спрямовані на створення умов для вчинення злочину, в якості готування до злочину. Готування до злочину відрізняється, з одного боку, від виявлення умислу, оскільки характеризується діянням суб'єкта, що полягає у створенні умов, необхідних для подальшого вчинення злочину, з іншого — від замаху на злочин, оскільки особа поки що не виконує об'єктивну сторону злочинного діяння. З об'єктивної сторони готування може полягати у:

— підшукуванні знарядь або засобів вчинення злочину — це умисні дії суб'єкта, які проявляються в набутті будь-яким способом (позичення, купівля, обмін, викрадення і т.д.) знарядь або засобів, необхідних для вчинення злочину. У разі набуття знарядь або засобів злочинним способом суб'єкт підлягає кримінальній відповідальності за сукупністю злочинів (наприклад, ст. 262 та ст. 14, п. 11 ч. 2 ст. 115 КК);

— пристосування засобів чи знарядь — це умисний вплив суб'єкта на предмети матеріального світу, в результаті якого

вони набувають нових властивостей і стають придатними для виконання об'єктивної сторони певного складу злочину (виготовлення обрізу з гладкоствольної рушниці, підроблення ключа тощо);

— підшукування співучасників для вчинення злочину — це умисні дії суб'єкта, спрямовані на залучення інших осіб до спільного вчинення злочину як співвиконавців, пособників, підбурювачів чи організаторів (застосування психічного насильства, найняття за оплату, підбурювання тощо);

— змова на вчинення злочину — це угода двох або більше суб'єктів на спільне вчинення злочину;

— усунення перешкод для вчинення злочину — умисні дії або бездіяльність суб'єкта, які полягають в усуненні об'єктивних перепон, які, на думку суб'єкта, роблять неможливим або певною мірою ускладнюють вчинення злочину (відключення сигналізації, отруєння собаки тощо);

— інше умисне створення умов для вчинення злочину — це інші будь-які умисні діяння, крім перелічених, спрямовані на готування до вчинення суспільно небезпечного діяння та приховування його наслідків (створення алібі, підготовка місць для зберігання отриманого злочинним шляхом тощо).

Кваліфікується готування до злочину за ст. 14 КК та статтею Особливої частини КК, що передбачає відповідний злочин. Готування до злочину невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 14 КК) не тягне кримінальної відповідальності. В більшості зарубіжних країн готування до вчинення злочину або взагалі не визнається кримінально караним (Італія, Данія, Бельгія, Франція), або визнається таким тільки у випадках готування до тяжких та особливо тяжких злочинів (Швейцарія, Австрія, Російська Федерація).

Замахом на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі (ч. 1 ст. 15 КК). Замах на злочин відрізняється, з одного боку, від готування до злочину, оскільки особа вже починає виконувати об'єктивну сторону злочинного діяння, з іншого — від закінченого злочину, оскільки має місце недоведеність злочину до кінця.

За ступенем реалізації суб'єктом умислу та об'єму виконаних дій замах на злочин поділяється на два види: закінчений та незакінчений. Замах на вчинення злочину є закінченим, якщо особа виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення

злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі (ч. 2 ст. 15 КК). Замах на вчинення злочину є незакінченим, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця (ч. 3 ст. 15 КК).

В теорії кримінального права залежно від причин, через які злочин не було доведено до кінця, розрізняють замах на непридатний об'єкт (предмет) та з непридатними засобами. При замаху на непридатний (нереальний, відсутній) об'єкт (предмет) в діях винного міститься фактична помилка відносно об'єкта (предмета) посягання, його наявності або наявності в нього певних ознак (постріл у мертву людину, намагання викрасти підроблені гроші тощо). Замах із непридатними засобами має місце тоді, коли суб'єкт для досягнення злочинного результату обирає засоби, які за своїми об'єктивними властивостями не здатні викликати бажані для винного суспільно небезпечні наслідки (спроба вчинити вбивство з використанням засобів, які не мають отруйної сили, тощо). Непридатність замаху внаслідок фактичної помилки не виключає суспільної небезпечності вчиненого з огляду на спрямованість злочинного наміру, а отже тягне кримінальну відповідальність на загальних підставах. Використання (з метою вчинення злочину) знарядь чи засобів, які через свою нікчемність не можуть заподіяти шкоди об'єктові кримінально-правової охорони (чаклування, наговор, проклинання, ворожіння і т.д.) не є замахом на злочин та не тягне кримінальної відповідальності.

Кваліфікується замах на злочин за відповідною частиною (2 або 3) ст. 15 КК та статтею Особливої частини, що передбачає відповідний злочин. За законодавством зарубіжних країн питання про караність замаху вирішується по-різному: 1) не карається замах лише на кримінальні проступки або їх аналоги (Данія, Іспанія, Італія, Латвія, Норвегія); 2) тільки у випадках, коли це прямо передбачено законом, є караним замах на кримінальний проступок (Франція, ФРН); 3) тільки у випадках, коли це прямо передбачено законом, карається замах на злочин (Фінляндія, Швеція).

Закінчений злочин характеризується повною реалізацією об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого диспозицією статті Особливої частини КК, єдністю об'єктивних і суб'єктивних ознак посягання. Злочин з матеріальним складом вважається закінченим з моменту настання передбачених диспозицією норми КК суспільно небезпечних наслідків, а якщо у статті КК міститься альтернативна вказівка на кілька суспільно небезпечних

наслідків, злочин визнається закінченим з моменту настання хоча б одного з таких наслідків. Злочин з формальним складом вважається закінченим з моменту вчинення передбаченої диспозицією норми КК дії (бездіяльності), а в разі вказівки закону на кілька альтернативних діянь — з моменту повного виконання хоча б одного діяння. Особливість усічених складів злочину полягає у тому, що момент їх юридичного закінчення пов'язується із вчиненням діяння, яке за загальним кримінально-правовим змістом є незакінченим злочином — готуванням або замахом (посягання на життя громадського або державного діяча (ст. 112 КК), напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний з насильством, що є небезпечним для життя або здоров'я особи (ст. 187 КК), створення злочинної організації (ст. 255 КК) тощо).

З питанням про стадії злочину пов'язане питання про добровільну відмову від доведення злочину до кінця (ст. 17 КК). Добровільною відмовою є остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця. У випадку добровільної відмови особа не підлягає кримінальній відповідальності за злочин, до якого готувалася або на який здійснювала замах. Відмова характеризується такими основними ознаками: 1) добровільність; 2) остаточність; 3) своєчасність. Добровільність означає, що особа, яка почала вчинювати злочин і усвідомлює можливість доведення його до кінця, відмовляється від цього за власною ініціативою, а мотиви цього можуть бути різними і не впливати на вирішення питання про наявність добровільної відмови (страх перед покаранням, каяття, жалість до потерпілого та ін.) Остаточність відмови означає, що особа припиняє розпочатий злочин повністю і безповоротно, у неї відсутній намір продовжити злочин у майбутньому. Своєчасність означає, що добровільна відмова можлива лише у незакінченому злочині, на стадіях готування або замаху на злочин. Особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину.

Інститут добровільної відмови від доведення злочину до кінця слід відмежовувати від дійового каяття. Дійове каяття — це активна поведінка суб'єкта після закінчення злочину, яка свідчить про прагнення винного згладити наслідки вчиненого ним злочину. Відмінність добровільної відмови від дійового каяття полягає в такому:

— добровільна відмова можлива лише на стадіях готування до злочину або замаху на злочин, коли суб'єкт контролює розвиток причинного зв'язку між своїм суспільно небезпечним діянням і його наслідками та може запобігти їх настанню, а дійове каяття — коли злочин припинено або закінчено;

— добровільна відмова можлива у формі активної (на будь-якому етапі попередньої злочинної діяльності) або пасивної (на стадії готування або незакінченого замаху) поведінки суб'єкта, а дійове каяття — це завжди активна поведінка суб'єкта;

— добровільна відмова можлива лише при вчиненні злочинів з умисною формою вини, а дійове каяття — як з умисною, так й з необережною формою вини;

— добровільна відмова від доведення злочину до кінця виключає кримінальну відповідальність особи за готування до злочину або замах на злочин, від доведення якого до кінця особа відмовилася (ч. 1 ст. 17 КК), тоді як дійове каяття за наявності певних умов може бути визнано підставою звільнення особи від кримінальної відповідальності (ст. 45 КК) або обставиною, що пом'якшує покарання (п. 1, 2, 2-1 ч. 1 ст. 66 КК).

Література

1. Дурманов Н. Д. Стадии совершения преступления по советскому уголовному праву. — М.: Госюриздат, 1953. — 211 с.
2. Козлов А. Учение о стадиях преступления. — СПб., 2002. — 353 с.
3. Кузнецова Н. Ф. Ответственность за приготовление к преступлению и покушение на преступление по советскому уголовному праву. — М., 1958. — 203 с.
4. Панько К. А. Добровольный отказ от преступления по советскому уголовному праву. — Воронеж, 1975. — 147 с.
5. Ситникова А. И. Приготовление к преступлению и покушение на преступление. — М., 2006. — 160 с.
6. Тер-Акопов А. А. Добровольный отказ от совершения преступления. — М., 1982. — 96 с.
7. Тихий В. П. Стадії вчинення злочину: Конспект лекцій. — Х., 1996. — 56 с.

Поняття, значення, об'єктивні та суб'єктивні ознаки співучасті.

Види співучасників, їх об'єктивні та суб'єктивні ознаки.

Форми співучасті.

Підстави та межі відповідальності співучасників.

Добровільна відмова співучасників.

Співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом.

Екссес виконавця.

Відповідальність за невдале підбурювання та пособництво.

Поняття та види причетності до злочину. Відмінність причетності від співучасті у злочину.

Провокація злочину.

Кримінальна відповідальність за приховування злочину.

Вчинення злочину у співучасті свідчить про підвищену суспільну небезпеку вчиненого злочину. Співучасть — це умисна, спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину. Тобто у злочині приймають участь декілька суб'єктів, їх участь є спільною та умисною. До об'єктивних ознак співучасті слід віднести: 1) групу осіб (кількісна ознака), які є фізичними, осудними (або обмежено осудними) особами, що досягли віку кримінальної відповідальності. Це означає, що вчинення злочину суб'єктом злочину з участю неосудного або особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, не утворює співучасті у злочині; 2) спільність дій — якісна ознака співучасті, означає, що злочин учинено об'єднаними та загальними зусиллями співучасників. Кожен з них виконує свої дії, робить свій внесок у спільний злочин, при цьому спирається на допомогу інших співучасників, розраховує на них. Їх ролі та функції можуть бути однаковими (співвиконавці) або можуть відрізнятися; 3) спільна діяльність співучасників спрямована на досягнення єдиного злочинного результату. Злочин, який вони скоїли, повинен бути результатом спільної діяльності всіх співучасників; 4) між діями кожного співучасника та спільним результатом повинен бути встановлений причинний зв'язок. Відсутність причинного зв'язку свідчить про відсутність спільності у вчиненні злочину групою осіб (у матеріальному складі злочину). Суб'єктивні ознаки співучасті полягають в умисній спільній участі у вчиненні умисного злочину. Інтелектуальна ознака умисної вини полягає в тому, що співучасники (організатор, підбурювач, пособник) усвідомлюють суспільно небезпечний характер дій, що вчиняються ними особисто, а також суспільно небезпечний і злочинний характер дій

виконавця. Виконавець, у свою чергу, повинен розуміти, що він діє не один, що йому хтось сприяє у вчиненні злочину, тобто він усвідомлює, що діє з ними спільно. Вольова ознака умисної вини у співучасті характеризується бажанням (прямий умисел) або свідомим допущенням (непрямий умисел) настання спільних суспільно небезпечних наслідків. Тому для наявності співучасті необхідно встановити усвідомлення кожним із співучасників факту спільного вчинення злочину, передбачення, що в результаті їх спільних зусиль виконавцем буде скоєне злочин, бажання або свідоме допущення настання єдиного для всіх співучасників злочинного результату. Ціль (мета) і мотив діяльності у співучасників можуть збігатися або не збігатися. Стаття 26 КК України виключає необережну співучасть в умисному злочині, а також умисну співучасть у необережному злочині. Для притягнення співучасників до кримінальної відповідальності необхідно встановити сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак.

При скоєнні злочину співучасниками вони можуть виконувати однорідні або різнорідні функції (ролі). Виконавцем (співвиконавцем) вважається особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо або шляхом використання інших осіб, що не підлягають кримінальній відповідальності (неосудні, малолітні), вчинила конкретний злочин. Виконавець виконує об'єктивну сторону конкретного злочину повністю або з іншими співвиконавцями частково. Без виконавця не може бути співучасті, тому він є центральною фігурою у співучасті. Якщо особа залучила до злочину неосудного або малолітнього, такі дії виконавця визнаються посереднім заподіянням і він визнається суб'єктом (виконавцем) цього злочину. Виконавці можуть діяти як з прямим, так і непрямим умислом. Підбурювач — це особа, яка схиляє інших співучасників до вчинення злочину. З об'єктивної сторони це можуть бути погрози, примус, умовляння, схилення до злочину іншим чином. Таким чином, підбурювач викликає у виконавця або інших співучасників рішучість та бажання вчинити злочин. Підбурювач діє завжди з прямим умислом. Організатор найбільш суспільно небезпечна фігура, тому що він організує вчинення злочину та керує його вчиненням. Крім організації та керівництва він може створити організовану групу чи злочинну організацію, розподілити ролі між співучасниками, забезпечити фінансування злочинної діяльності, організувати шляхи приховування як злочину так і співучасників. Організатор діє завжди з прямим умислом. Пособником може бути особа, яка сприяла вчиненню злочину своїми порадами, вказівками, надавала засоби

чи знаряддя для злочину, усувала які-небудь перешкоди, заздалегідь обіцяла переховати злочинця, предмети, здобуті злочинним шляхом, знаряддя, засоби, сліди вчинення злочину. Пособництво може бути фізичним (надання засобів, усунення перешкод) або інтелектуальним (надання порад, вказівок). Пособник може діяти як з прямим, так і непрямим умислом.

Форми співучасті — це об'єднання співучасників, які розрізняються між собою за характером виконуваних ними ролей і за ступенем стійкості суб'єктивних зв'язків між ними. За характером ролей можна виділити просту та складну форми співучасті. Проста форма (співвиконавство) має місце там, де всі співучасники є виконавцями (співвиконавцями), тобто вони виконують одну роль. Складна форма співучасті має місце там, де учасники виконують різні ролі (співучасть з розподілом ролей). Поряд із виконавцем приймають участь інші співучасники (підбурювач, організатор, пособник). Стаття 28 КК закріплює форми співучасті, які виділені за ступенем стійкості суб'єктивних зв'язків, а саме: вчинення злочину групою осіб, вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб, вчинення злочину організованою групою і вчинення злочину злочинною організацією. Перша форма має місце, якщо в злочині приймає участь група осіб без попередньої змови. Наприклад, при зґвалтуванні (ч. 3 ст. 152 КК) або при хуліганстві (ч. 2 ст. 296 КК) така форма співучасті передбачена як кваліфікуюча ознака. Друга форма — вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб має місце, коли особи до початку злочину домовились про його скоєння. Вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб може бути кваліфікуючою ознакою, наприклад у ст. ст. 185, 186 КК, або якщо воно не передбачене в статтях Особливої частини КК, визнається обставиною, що обтяжує покарання (п. 2 ч. 1 ст. 67 КК). Третя форма співучасті — вчинення злочину організованою групою означає, що в злочині приймає участь три і більше осіб, які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення злочину (злочинів). Вони мають єдиний план дій, відомий всім учасникам групи. Стійкість організованої групи означає, що між її учасниками існують стабільні зв'язки. Четверта форма — злочинна організація, під якою слід розуміти стійке ієрархічне об'єднання п'яти чи більше осіб, члени якої або її структурні частини за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів. Така організація має високий рівень згуртованості, стійкості. Злочинна організація може утворюватися на базі декількох

організованих груп і ці групи можуть входити в злочинну організацію. В ст. 255 КК передбачена самостійна відповідальність за створення злочинної організації, керівництво нею або участь у ній, або участь у злочинах, вчинених такою організацією. Спеціальним видом злочинної організації є створення або участь у банді (ст. 257 КК). Всі суб'єкти різних форм співучасті повинні бути осудними та досягти віку кримінальної відповідальності (належні суб'єкти).

Підставою кримінальної відповідальності співучасників є суспільне небезпечне діяння, яке містить склад злочину. Виконавець підлягає кримінальній відповідальності за статтею Особливої частини КК, яка передбачає вчинений ним злочин. Відповідно організатор, підбурювач та пособник притягаються до кримінальної відповідальності за статтею Особливої частини КК, за якою настає відповідальність виконавця, а також з посиленням на ч. 3, 4, 5 ст. 27 КК, де зазначені види відповідних співучасників. Кожен із співучасників відповідає за свої особисті дії. Якщо виконавець вийшов за межі угоди, яка відбулася між співучасниками, то має місце ексцес виконавця. Ексцес виконавця буває кількісним та якісним, відповідальність за ексцес несе лише виконавець. Інші співучасники відповідають лише в межах угоди, яка відбулася між ними.

При вчиненні злочину у співучасті виконавцями фактично можуть бути як загальні, так і спеціальні суб'єкти. Якщо стаття, за якою кваліфікується діяння, потребує ознак спеціального суб'єкта, то виконавець має бути спеціальним суб'єктом, при відсутності на його боці спеціальних ознак, виконавцем визнається та особа, яка має ознаки спеціального суб'єкта, а фактичний виконавець (не спеціальний суб'єкт) може бути пособником цього злочину.

Під провокацією злочину слід розуміти дії особи, яка підбурює виконавця чи інших співучасників на вчинення злочину з метою його наступного викриття. Стаття 370 КК передбачає відповідальність за провокацію підкупу. Невдале підбурювання або пособництво має місце, коли потенційний виконавець відхиляє цю пропозицію, в таких випадках співучасть виключається і потенційний виконавець не несе відповідальності.

Добровільна відмова співучасників може мати місце до закінчення злочину (на стадії готування чи замаху на злочин). При добровільній відмові виконавця від доведення злочину до кінця він (виконавець) не несе кримінальної відповідальності, інші співучасники (організатор, підбурювач, пособник) відповідають

за ті дії, які вони вже виконали (за готування чи замах на злочин), тобто за ту стадію вчинення злочину, на якій виконавець добровільно відмовився від доведення злочину до кінця. Якщо відмовляється організатор, підбурювач чи пособник від виконання своїх дій, то потрібно, щоб унаслідок їх активних дій злочин, що готувався чи вчинювався, було відвернено, тоді вони можуть бути звільнені від кримінальної відповідальності. Однак виконавець у цьому випадку повинен нести кримінальну відповідальність за готування або замах на злочин, тобто за ту стадію вчинення злочину, на якій його суспільно небезпечне діяння було перервано або припинено.

Причетність до злочину — це дії чи бездіяльність особи, які хоча й пов'язані певним чином із вчиненим злочином, але не становлять співучасті, тому що між ними немає ані об'єктивних, ані суб'єктивних зв'язків. У теорії кримінального права виділяють такі види причетності: заздалегідь не обіцяне переховування злочину; заздалегідь не обіцяне потурання злочину; заздалегідь не обіцяне придбання чи збут майна, здобутого злочинним шляхом; неповідомлення про достовірно відомий підготовлюваний або вчинюваний злочин. Заздалегідь не обіцяне переховування злочину — це злочинна діяльність особи з переховування злочинця, засобів і знарядь вчинення злочину, слідів злочину, предметів, здобутих злочинним шляхом. Такі дії мають місце після закінчення злочину, тому не перебувають із ним у причинному зв'язку, Заздалегідь не обіцяне приховування злочину тягне за собою кримінальну відповідальність лише за приховування тяжкого чи особливо тяжкого злочину (ст. 396 КК). Не підлягають кримінальній відповідальності за заздалегідь не обіцяне приховування цих злочинів члени сім'ї особи, яка вчинила злочин, а також близькі родичі (батьки, дружина, діти, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки). Якщо такі дії були заздалегідь обіцяні (до початку або під час скоєння злочину), то вони повинні розглядатися як співучасть у виді пособництва. Заздалегідь не обіцяне придбання чи збут майна, здобутого злочинним шляхом, виражається в активній діяльності особи, а саме в купівлі, іншому придбанні чи збуті майна, здобутого злочинним шляхом, а також в його зберіганні (ст. 198 КК). Якщо такі дії були заздалегідь обіцяні, то вони утворюють співучасть у злочині у виді пособництва. Заздалегідь не обіцяне потурання злочину полягає у тому, що особа, яка була зобов'язана і могла перешкоджати злочину, цього не зробила. Як приклад, це може бути зловживання службовим становищем (ст. 364 КК), службова недбалість (ст. 367 КК) та інші.

У випадках, коли потурання було заздалегідь обіцяним, воно набуває ознак співучасті у виді пособництва. Неповідомлення про достовірно відомий підготовлюваний або вчинюваний злочин полягає у пасивній поведінці особи незалежно від того, була ця бездіяльність заздалегідь обіцяна чи не була. Такі дії не є співучастю у злочині і кримінальна відповідальність може наставати лише у випадках, коли вчинені особою діяння містять ознаки іншого самостійного злочину. Спеціальним видом причетності до злочину є заздалегідь не обіцяне сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності, такі діяння визнаються самостійним злочином (ст. 256 КК). В таких випадках особа несе відповідальність за ч. 1 ст. 256 КК, але не відповідає за неповідомлення стосовно злочинів, вчинених учасниками цієї злочинної організації.

Література

1. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчиненні стійкими злочинними об'єднаннями: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 13 від 23.12.2005 р.
2. Бурчак Ф. Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы. — К., 1986. — 208 с.
3. Водько М. П. Кримінально-правова регламентація протидії організований злочинності: Монографія. — О., 2010. — 192 с.
4. Гуророва Н. А. Соучастие в преступлении по уголовному праву Украины: Учеб. пособие. — Х., 1997. — 102 с.
5. Кваша О. Організатор злочину. Кримінально-правове та кримінологічне дослідження. — К., 2003. — 216 с.
6. Ковалев М. И. Соучастие в преступлении. — Екатеринбург, 1999. — 288 с.
7. Козлов А. П. Соучастие. Традиции и реальность. — СПб., 2001. — 362 с.
8. Лемешко О. М. Кримінально-правова оцінка потурання вчиненню злочину. — Х., 2003. — 160 с.
9. Тельнов П. Ф. Ответственность за соучастие в преступлении. — М., 1974. — 208 с.
10. Ус О. В. Кримінальна відповідальність за підбурювання до злочину. — Х., 2007. — 264 с.

Тема 12. МНОЖИННІСТЬ ЗЛОЧИНІВ

Поняття та ознаки множинності злочинів.

Поняття та види одиничного злочину.

Поняття та види повторності злочинів.

Поняття та види сукупності злочинів.

Конкуренція кримінально-правових норм, її відмінність від сукупності злочинів.

Поняття та види рецидиву злочинів.

Правові наслідки множинності злочинів.

Множинність злочинів — це кримінально-правовий інститут, у межах якого наука кримінального права надає правову оцінку поведінки особи, винної у вчиненні двох або більше злочинів. У чинному КК поняття множинності злочинів не вживається, хоча окремих розділ (розділ VII Загальної частини) присвячений регламентації окремих її проявів.

Множинність злочинів — це вчинення особою (одноособово чи у співучасті) кількох одиничних злочинів (двох або більше), кожний з яких має ознаки самостійного складу злочину і підлягає самостійній правовій оцінці. Злочин, кримінально-правові наслідки якого вже не мають юридичного значення, не може бути елементом множинності злочинів. Як соціально-правове поняття множинність злочинів характеризується специфічними ознаками, до яких належать такі: 1) складовими множинності визначаються тільки злочини; 2) ці одиничні злочини становлять самостійний склад злочину і підлягають самостійній кримінально-правовій оцінці; 3) немає матеріальних і процесуальних перешкод для визнання цих злочинів елементами множинності (погашена або знята судимість, особа звільнена від кримінальної відповідальності тощо).

Множинність злочинів утворюється декількома одиничними злочинами. Одиничний злочин — це просте чи ускладнене суспільно небезпечне діяння, яке має взаємопов'язані об'єктивні та суб'єктивні ознаки одного складу злочину і кваліфікується за однією статтею (частиною статті) Особливої частини КК України. У науці кримінального права усталеною є позиція про поділ одиничних злочинів на дві групи: прості та ускладнені.

Простий одиничний злочин є однооб'єктним та характеризується одиничними ознаками як об'єктивної, так і суб'єктивної сторони (одним діянням (ст. 289 КК), або одним діянням і одним наслідком (ст. 115 КК), або альтернативними діяннями (ст. 357

КК) чи альтернативними наслідками (ст. 242 КК); однією формою вини (ст. 152 КК)).

Ускладнені одиничні злочини — це злочини, які порівняно з простими одиничними злочинами ускладнені додатковими об'єктивними чи суб'єктивними ознаками. Виокремлюються такі види ускладнених одиничних злочинів:

1) триваючий злочин — це суспільно небезпечне діяння, яке безперервно може вчинятися протягом більш-менш тривалого проміжку часу, що охоплюється складом даного злочину (ст. ст. 146, 147, 255, 263 КК в частині незаконного носіння або зберігання вогнепальної зброї тощо). Початком триваючого злочину є дія чи бездіяльність, вчинивши яку особа починає перебувати у «злочинному стані». Закінчується триваючий злочин або за волею винного, або через незалежні від нього обставини;

2) продовжуваний злочин — злочин, який складається з двох або більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром (ст. ст. 185, 212, 368 КК). При цьому кожне з цих діянь, взяте окремо, може містити або не містити усі ознаки відповідного складу злочину. Початком продовжуваного злочину є вчинення першого з тотожних діянь, а закінченням — досягнення кінцевого результату, який склався в уяві особи;

3) складений злочин — це багатооб'єктний (поліоб'єктний) злочин, який об'єднує декілька внутрішньо пов'язаних між собою діянь, кожне з яких передбачено в кримінальному законі як окремий самостійний склад злочину, але законодавець, беручи до уваги типовість зв'язку (внутрішньої єдності) між ними, об'єднує їх в одне ціле (ч. 2 ст. 186, ст. ст. 187, 257, 365 КК);

4) злочин із похідними наслідками за своєю соціальною сутністю є особливою формою злочинної поведінки, яка характеризується підвищеним ступенем суспільної небезпечності через спроможність діяння викликати декілька наслідків, які породжують один одного, настають послідовно і спричиняють шкоду декільком суспільним відносинам (ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 194 КК).

Будь-яке поєднання одиничних злочинів може утворювати різні форми множинності злочинів. Законодавець визначив три таких форми: 1) повторність; 2) сукупність та 3) рецидив злочинів. Кожна з цих форм може бути поділена ще на види.

Повторність злочинів (ст. 32 КК) — це вчинення двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК. Та обставина, чи була засуджена особа за один або декілька тотожних (однорідних) злочинів, не впливає на здатність останніх бути елементами повторності,

якщо судимість ще не погашена або не знята. В юридичній літературі, залежно від того, чи було засуджено особу за попередній злочин на момент вчинення нового злочину, традиційно розрізняють повторність, не пов'язану із засудженням (фактична повторність), і повторність, пов'язану із засудженням. Обов'язковою ознакою повторності є неодноразовість вчинення злочинів, які її утворюють. При цьому злочин, розпочатий пізніше, вважається таким, що вчинений повторно.

Залежно від того, які злочини утворюють повторність, розрізняють повторність тотожних (ч. 1 ст. 32 КК) і повторність однорідних (ч. 3 ст. 32 КК) злочинів. Тотожними визнаються злочини, які передбачені однією статтею (частиною статті) Особливої частини КК. Кваліфікація таких злочинів має здійснюватися лише за тією частиною статті КК, яка передбачає відповідальність за злочин, вчинений повторно. Під однорідними зазвичай розуміють злочини, суспільна небезпечність яких є приблизно однаковою, які посягають на однакові або подібні об'єкти кримінально-правової охорони і вчиняються з однією і тією ж формою вини. Повторність однорідних злочинів має місце, якщо на неї міститься пряма вказівка в законі (п. 13 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 152, примітка 1 до ст. 185, ч. 2 ст. 187, ч. 2 ст. 307 КК тощо). Кваліфікація повторності однорідних злочинів передбачає, що кожному із злочинів дається самостійна правова оцінка, причому особі за вчинення наступного злочину має інкримінуватися ознака повторності.

Якщо повторність злочинів не передбачена у статті Особливої частини КК як кваліфікуюча ознака конкретного злочину, вона має враховуватися при призначенні покарання як обставина, що його обтяжує (п. 1 ч. 1 ст. 67 КК).

Сукупністю злочинів (ст. 33 КК) визнається вчинення особою двох або більше злочинів, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК, за жоден з яких її не було засуджено. При цьому не враховуються злочини, за які особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом. Кожен із злочинів, що утворюють сукупність, підлягає окремій кваліфікації.

Залежно від того, одним або кількома діяннями особа вчиняє два або більше злочинів (за характером злочинної поведінки особи), в юридичній літературі традиційно виокремлюють два види сукупності злочинів — ідеальну та реальну. Ідеальна сукупність має місце у тому разі, коли особа одним діянням (дією чи бездіяльністю) вчиняє два або більше злочинів, які мають різні

склади і кваліфікуються окремо (заподіяння шкоди здоров'ю іншої особи при вчиненні умисного вбивства способом, небезпечним для життя багатьох осіб). Реальна сукупність має місце у тому разі, коли особа вчиненими у різний час (окремими) діяннями скоює два або більше злочинів, які мають різні склади і кваліфікуються окремо (ст. 368 та ст. 364 КК).

Від сукупності злочинів слід відрізнити конкуренцію кримінально-правових норм, під якою розуміється зумовлена наявністю у кримінальному законодавстві принаймні двох кримінально-правових норм, спрямованих на регулювання одного питання, нетипова ситуація в правозастосуванні, коли при кримінально-правовій оцінці одного суспільно небезпечного діяння на застосування претендують дві (або більше) чинні кримінально-правові норми. Конкуренція може мати такий вигляд:

— конкуренція загальної та спеціальної норм — це вид конкуренції кримінально-правових норм, при якому одна з них — загальна — охоплює визначене коло діянь, а інша — спеціальна — частину цього кола, тобто вони підпорядковані за об'ємом (п. 8 ч. 2 ст. 115 та ст. 348 КК). Застосуванню підлягає спеціальна норма;

— конкуренція частини і цілого — це вид конкуренції кримінально-правових норм, при якому кримінально-правові норми, на підставі яких відбувається притягнення особи до кримінальної відповідальності, перебувають у підпорядкуванні за змістом, а саме: одна з них — ціле — охоплює вчинене в цілому та разом, а інші — частини — визнають як самостійні злочини лише частини вчиненого суспільно небезпечного діяння (ст. 296 та ст. ст. 125, 194 КК). Застосуванню підлягає та норма, яка охоплює з найбільшою повнотою всі фактичні ознаки вчиненого діяння (ціле);

— конкуренція спеціальних норм — це вид конкуренції кримінально-правових норм, при якому вчинене діяння підпадає під ознаки двох спеціальних норм, що не перебувають у підпорядкуванні ні за об'ємом, ні за змістом (однак функціонально пов'язані з третьою нормою, яка є спеціальною для них), але мають спільні ознаки, які можуть одночасно міститися у вчиненому. Різновидами такої конкуренції може бути: а) конкуренція норм, що містять основний склад злочину та кваліфікований (ч. 1 ст. 115 та ч. 2 ст. 115 КК), вирішується на користь норми з кваліфікованим складом злочину; б) конкуренція норм, що містять кваліфікований склад злочину та особливо кваліфікований (ч. 2 ст. 185 та ч. 4 ст. 185 КК), вирішується на користь норми

з особливо кваліфікованим складом злочину; в) конкуренція норм, що містять кваліфікований склад злочину та склад злочину з пом'якшуючими обставинами (п. 4 ч. 2 ст. 115 та ст. 116 КК), вирішується на користь норми, яка містить склад злочину з пом'якшуючими обставинами; г) конкуренція норм, що містять склади злочинів з пом'якшуючими обставинами (ст. 116 та ст. 118 КК), вирішується на користь норми, що містить склад злочину з більш пом'якшуючими обставинами.

Рецидивом злочинів (ст. 34 КК) визнається вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин. Такий рецидив має назву легального, оскільки таке його визначення надано у кримінальному законі. Залежно від характеру злочинів, які утворюють рецидив, виокремлюють загальний і спеціальний рецидив. Загальний рецидив має місце у разі, коли особа, маючи судимість за умисний злочин, вчиняє новий умисний злочин, який є різnorідним стосовно раніше вчиненого. Як правило, загальний рецидив не впливає на кваліфікацію злочинів, а визнається обставиною, що обтяжує покарання (п. 1 ч. 1 ст. 67 КК). Спеціальний рецидив утворюють тотожні або однорідні злочини, у багатьох складах злочинів він відіграє роль кваліфікуючої ознаки (ч. 2 ст. 133, ч. 2 ст. 165, ч. 2 ст. 201, ч. 3 ст. 296 КК).

Крім загального і спеціального, в літературі виділяють й інші різновиди рецидиву, зокрема: 1) за кількістю судимостей суб'єкта: а) простий рецидив — утворюється за наявності двох судимостей та б) складний (багаторазовий) рецидив — утворюється за наявності трьох і більше судимостей; 2) за ступенем суспільної небезпечності рецидиву: а) пенітенціарний рецидив — утворюється у випадку, коли суб'єкт злочину, засуджений до позбавлення волі, в період відбування цього покарання знову вчинив злочин, за який засуджується до позбавлення волі, та б) рецидив тяжких і особливо тяжких злочинів.

Множинність злочинів враховуються при кваліфікації злочинів (повторність може бути кваліфікуючою обставиною, а сукупність вимагає окремої кваліфікації кожного злочину) та призначенні покарання (характеризує ступінь тяжкості вчиненого злочину і особу винного (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК), повторність та рецидив визнаються обставинами, що обтяжують покарання (п. 1 ч. 1 ст. 67 КК), при вирішенні питання щодо можливості звільнення від кримінальної відповідальності (є перешкодою для звільнення, оскільки виключає обов'язкову умову — «вчинення злочину вперше» (ст. ст. 45–48 КК), перериває перебіг строків давності

притягнення до кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 49 КК)) та покарання (є підставою для скасування звільнення від відбування покарання з випробуванням (ч. 3 ст. 78 КК), перериває перебіг строків давності виконання обвинувального вироку (ч. 4 ст. 80 КК), впливає на термін, який підлягає фактичному відбуттю, при вирішенні питання про умовно-дострокове звільнення (п. 2, 3 ч. 3 ст. 81 КК) або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким (п. 2, 3 ч. 4 ст. 82 КК)), впливає на вирахування строків погашення судимості (ч. 5 ст. 90 КК).

Література

1. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 р. №7.
2. Бажанов М. И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины. — Х., 2000. — 128 с.
3. Батиргареева В. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: Монографія. — Х., 2009. — 576 с.
4. Зелинский А. Ф. Квалификация повторных преступлений. — Волгоград, 1976. — 55 с.
5. Зінченко І. О., Тютюгін В. І. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання: Монографія / За заг. ред. В. І. Тютюгіна. — Х., 2008. — 336 с.
6. Зінченко І. О., Тютюгін В. І. Одиначні злочини: поняття, види, кваліфікація: Монографія. — Х., 2010. — 256 с.
7. Козлов А. П., Севастьянов А. П. Единичные и множественные преступления. — СПб., 2011. — 915 с.
8. Кривоченко Л. Н. Борьба с рецидивом по советскому уголовному праву. — Х., 1973. — 32 с.
9. Кривошеин П. К. Повторность в советском уголовном праве (теоретические и практические проблемы). — К., 1990. — 159 с.
10. Малков В. П. Множественность преступлений и ее формы по советскому уголовному праву. — Казань, 1982. — 173 с.
11. Марін О. К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм: Монографія. — К., 2003. — 224 с.
12. Михайленко П. П. Рецидивна злочинність в Україні: Монографія. — К., 2009. — 168 с.
13. Стрижевська А. Сукупність злочинів за кримінальним правом України: Монографія. — О., 2011. — 248 с.

Тема 13. ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ

Обставини, що виключають злочинність діяння: поняття, види та загальні ознаки.

Необхідна оборона: поняття, ознаки, умови правомірності. Уявна оборона: поняття, ознаки, особливості кримінальної відповідальності.

Затримання особи, яка вчинила злочин: поняття, ознаки, умови правомірності.

Крайня необхідність: поняття, ознаки, умови правомірності.

Фізичний або психічний примус: поняття та ознаки.

Виконання наказу або розпорядження.

Діяння, пов'язане з ризиком.

Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

Європейською конвенцією про захист прав та основних свобод людини від 04.11.1950 р., Конституцією України (ч. 3 ст. 27, ч. 5 ст. 55, ст. 60) передбачені право людини захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань, право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. Відповідно в умовах здійснення цих прав особа може заподіяти шкоду іншим правоохоронюваним інтересам, що викликає питання про можливість притягнення такої особи до кримінальної відповідальності. Саме для розв'язання цієї колізії діючим законодавством України передбачений інститут обставин, що виключають злочинність діяння (розділ VIII Загальної частини КК України).

Обставини, що виключають злочинність діяння — це передбачені діючим кримінальним законодавством правомірні, зовнішньо подібні до злочинів, діяння людини, які не є злочинними внаслідок своєї суспільної корисності або прийнятності, що виключає кримінальну відповідальність особи, яка їх вчинила, за заподіяну шкоду. Зазначені обставини характеризуються такими ознаками: а) являють собою свідомий і вольовий вчинок людини, який підпадає під зовнішні ознаки злочину та вчинюється за наявності до того певних підстав; б) є за своїм змістом суспільно корисними чи соціально прийнятними (припустимими); в) передбачаються нормами різних галузей законодавства; г) виключають суспільну небезпечність і протиправність діяння, а тим самим й кримінальну відповідальність, тобто

є правомірними. Вичерпний перелік обставин, що виключають злочинність діяння, передбачений у розділі VIII КК України: необхідна оборона (ст. 36 КК), затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38 КК), крайня необхідність (ст. 39 КК), фізичний або психічний примус (ст. 40 КК), виконання наказу або розпорядження (ст. 41 КК), діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК), виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43 КК).

Необхідною обороною (ст. 36 КК) визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, чи іншої особи, а також суспільних інтересів або інтересів держави від суспільно небезпечних посягань шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної та достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Кожна особа має право на необхідну оборону, незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання чи звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади (ч. 2 ст. 36 КК). Право на необхідну оборону — це суб'єктивне право особи, яким вона може скористатися на свій розсуд, а може й відмовитися (втекти, звернутися по допомогу тощо). Оборона називається необхідною тому, що вона має здійснюватися у певних межах — той, хто обороняється, має право заподіяти нападнику не будь-яку шкоду, а лише ту, яка потрібна (необхідна і достатня в даній обстановці) для негайного відвернення посягання. Виключення становить заподіяння будь-якої шкоди для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення (ч. 5 ст. 36 КК).

У теорії кримінального права поняття необхідної оборони розкривається шляхом виділення так званих умов правомірності необхідної оборони. Вони характеризують як посягання, від якого здійснюється оборона, так і дії особи, яка реалізує своє право на необхідну оборону. Умови правомірності необхідної оборони, що характеризують посягання, такі:

а) посягання є суспільно небезпечним — це діяння, передбачене певною статтею Особливої частини КК як злочин. Проте не є необхідним, щоб це діяння містило ознаки складу злочину. Тобто це можуть бути й діяння, вчинені неосудними, особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності, тощо. Крім того, це мають бути такі діяння, оборона від якого потребує не-

гайного заподіяння шкоди тому, хто посягає, а також це мають бути вчинки людини. Не є суспільно небезпечними посяганнями малозначні діяння, адміністративні проступки, цивільні делікти, інші види правопорушень;

б) посягання є дійсним, тобто таким, що існує реально, а не в уяві того, хто захищається. Якщо заподіюється шкода при захисті від посягання, яке існує тільки в уяві особи, вона оцінюється за правилами про уявну оборону (ст. 37 КК);

в) посягання є наявним, тобто таким, що вже розпочалося або створена реальна загроза його вчинення, але ще не закінчилося. Так звана «передчасна оборона» — заподіяння шкоди для відвернення посягання, яке лише готується, яке може бути вчинено лише у віддаленому майбутньому, — не може оцінюватися як необхідна оборона. Заподіяння шкоди особі, яка вже закінчила посягання, може розцінюватися або як акт самосуду та відповідно тягнути кримінальну відповідальність на загальних підставах, або за правилами про затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38 КК).

Умовами правомірності необхідної оборони, що характеризують захист, є:

а) припустимість захисту не лише власних прав та інтересів, але також державних і суспільних інтересів, прав та інтересів інших осіб, але захисту підлягають лише законні права та інтереси. Відповідно не визнається необхідною обороною захист протиправних інтересів особи;

б) заподіяння шкоди інтересам того, хто посягає, а не третім особам. Заподіяння шкоди третім особам тягне кримінальну відповідальність на загальних підставах;

в) розмір заподіяної шкоди не перевищує необхідної для відбиття посягання — немає перевищення меж необхідної оборони. Шкода, яка заподіюється в стані необхідної оборони, повинна бути необхідною і достатньою для відвернення посягання. Її характер та розмір визначаються з урахуванням суспільної небезпечності посягання, обстановки захисту, психічного стану особи, яка захищається. Так, особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту (ч. 4 ст. 36 КК).

Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту (ч. 3 ст. 36

КК). Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у ст. 118 та ст. 124 КК.

Уявною обороною (ст. 37 КК) визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було і особа, невірною оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання. Слід зазначити, що дії особи, вчинені у стані уявної оборони, розрізняються за характером юридичних наслідків, а саме: а) якщо обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що має місце реальне посягання, і ця особа не усвідомлювала та не могла усвідомлювати помилковість свого припущення (добросовісна помилка), то кримінальна відповідальність за заподіяну шкоду виключається; б) якщо особа не усвідомлювала та не могла усвідомлювати помилковість свого припущення, але при цьому перевищила межі захисту, котрі дозволяються в умовах реального посягання, то вона підлягає кримінальній відповідальності як за перевищення меж необхідної оборони; в) якщо в обстановці, що склалася, особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального суспільно небезпечного посягання (недобросовісна помилка), то вона підлягає кримінальній відповідальності за заподіяння шкоди з необережності.

Не визнаються злочинними дії потерпілого й інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, що вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи (ст. 38 КК). Перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, — це умисне заподіяння особі, яка вчинила злочин, тяжкої шкоди, котра явно не відповідає небезпечності посягання чи обстановці затримання злочинця (ч. 2 ст. 38 КК). Такі дії тягнуть кримінальну відповідальність лише у випадках заподіяння смерті або тяжкого тілесного ушкодження особі, котра вчинила злочин, тобто за ст. 118 і ст. 124 КК. Умовами правомірності затримання особи, яка вчинила злочин, є:

а) затримання особи, що вчинила саме злочин, а не інше правопорушення;

б) затримання здійснюється безпосередньо після вчинення злочину;

в) затримання здійснюється з метою доставлення особи відповідним органам влади (суд, правоохоронні органи, інші органи державної влади чи місцевого самоврядування);

г) застосування для затримання особи лише заходів, які мають бути необхідними, тобто виправданими наявними обставинами;
д) заподіяння при затриманні шкоди, яка повинна відповідати небезпечності посягання й обставинці затримання.

Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обставині не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності (ст. 39 КК). Умовами правомірності крайньої необхідності є:

а) наявна небезпека заподіяння шкоди охоронюваним кримінальним законом інтересам;

б) джерелом небезпеки є діяння інших людей, природні явища, технічні фактори, поведінка тварин;

в) небезпека є дійсною та наявною;

г) шкода заподіюється для усунення небезпеки третім (стороннім) особам (не тим, дії яких зумовили небезпеку);

д) неможливість усунення небезпеки за даних обставин іншими засобами, не пов'язаними із заподіянням шкоди інтересам третіх осіб;

е) заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернута.

У випадках, якщо особа заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого вона не могла керувати своїми діями, то заподіяне цією особою не є злочином (ч. 1 ст. 40 КК). Той, хто застосовує нездоланий примус, є виконавцем злочину. Питання щодо кримінальної відповідальності особи за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо ця особа знаходилася під впливом фізичного примусу, внаслідок якого вона зберегла можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу вирішується відповідно до положень про крайню необхідність (ст. 39 КК). Особа, яка шляхом здоланого фізичного примусу (побої, катування тощо) примушує іншу особу вчинити злочинні діяння, повинна відповідати як підбурювач до злочину (ч. 4 ст. 27 КК). Той, хто вчинив злочинне діяння під впливом такого або психічного примусу, є виконавцем злочину. Якщо стан крайньої необхідності у згаданих вище випадках не вбачається, застосоване до особи насильство розглядається як обставина, що пом'якшує покарання (п. 6 ч. 1 ст. 66 КК).

Дія (бездіяльність) особи, що заподіяла шкоду правоохороню-

ваним інтересам, але була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження, визнається правомірною (ст. 41 КК). Наказ або розпорядження визнаються законними, якщо вони відповідають всім таким умовам: 1) надані особою в належному порядку та в межах її повноважень; 2) не суперечать за змістом чинному законодавству; 3) не пов'язані з порушенням конституційних прав і свобод людини та громадянина. Умовами правомірності дії (бездіяльності) особи, яка виконує наказ або розпорядження, є: а) наказ або розпорядження відповідає вимогам закону; б) відсутність у даної особи усвідомлення незаконності наказу чи розпорядження. Якщо в ході виконання наказу його виконавець заподіяв шкоду більшу, ніж визначено наказом, то відповідальність настає на загальних підставах. Особа, яка відмовилась виконувати явно злочинний наказ або розпорядження, не підлягає кримінальній відповідальності. Якщо особа виконала явно злочинний наказ або розпорядження, то за діяння, вчинені з метою виконання такого наказу чи розпорядження, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах. Якщо особа не усвідомлювала та не могла усвідомлювати злочинний характер наказу чи розпорядження, то за діяння, вчинені з метою виконання такого наказу чи розпорядження, кримінальній відповідальності підлягає лише особа, яка віддала злочинний наказ або розпорядження.

Діяння, яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, не визнається злочином, якщо воно було вчинено в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети (ст. 42 КК). Ризик є виправданим, якщо в даній обстановці поставлену мету не можна було досягнути дією (бездіяльністю), не пов'язаною із ризиком, і особа, яка припустилася ризику, обгрунтовано розраховує, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам. Можливість реалізації поставленої мети звичайними, не ризикованими методами та засобами виключає правомірність ризику та перетворює його в суспільно небезпечне діяння, за яке настає кримінальна відповідальність на загальних підставах.

Якщо особа вимушено заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам під час виконання нею відповідно до закону (ст. 272 КПК України, п. 8 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ст. 13 та ст. 14 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю») спеціального завдання із попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації,

беручи в них участь, то її діяння не є злочином (ст. 43 КК). Дана особа підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення у складі злочинного угруповання умисного особливо тяжкого злочину, поєднаного з насильством над потерпілим, або умисного тяжкого злочину, пов'язаного із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень або настання інших тяжких або особливо тяжких наслідків. Однак особа, яка вчинила зазначені злочини, не може бути засуджена до довічного позбавлення волі, а покарання у виді позбавлення волі не може бути призначено їй на строк, більший ніж 1/2 максимального строку позбавлення волі, передбаченого санкцією відповідної статті Особливої частини Кримінального кодексу України.

Література

1. Про судову практику у справах про необхідну оборону: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26.04.2002 р.
2. Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. — Х., 1991. — 360 с.
3. Владимиров В. А., Ляпунов Ю. И. Обстоятельства, исключающие общественную опасность деяния: Учеб. пособие. — М., 1970. — 112 с.
4. Дячук С. І. Виконання наказу чи розпорядження у кримінальному праві: Основні поняття, проблеми кваліфікації, удосконалення законодавства. — К., 2001. — 176 с.
5. Тишкевич И. С. Условия и пределы необходимой обороны. — М., 1969. — 191 с.

Тема 14. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Поняття та правові підстави звільнення від кримінальної відповідальності. Види звільнення від кримінальної відповідальності.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності.

Інститут звільнення від кримінальної відповідальності є втіленням принципів гуманізму, справедливості та економії кримінально-правової репресії, альтернативною покаранню та звільненню від покарання формою реагування держави на вчинення злочинів. Кримінальне законодавство України містить інститут звільнення від кримінальної відповідальності, передбачений в розділі IX Загальної частини КК України, в якому розкрито правові підстави та порядок, визначено загальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності. Одночасно слід зазначити, що КК України не містить визначення поняття звільнення від кримінальної відповідальності.

У вітчизняній кримінально-правовій літературі висловлюються різноманітні думки з приводу розуміння правової природи та сутності звільнення від кримінальної відповідальності. Дослідники правової природи звільнення від кримінальної відповідальності: а) відносять його до форм реалізації кримінальної відповідальності; б) вважають звільнення від кримінальної відповідальності інститутом кримінального права, який диференціює відповідальність; в) радикальним засобом диференціації кримінальної відповідальності; г) юридичним фактом, що припиняє кримінальні правовідносини; д) звільняє особу від несприятливих правових наслідків тощо.

Звільнення від кримінальної відповідальності — це передбачена законом відмова держави від засудження особи, яка вчинила злочин, і від застосування до такої особи обмежень її прав і свобод, визначених КК України у вигляді покарання та інших заходів кримінально-правового характеру. Звільнення від кримінальної відповідальності характеризується такими ознаками:

1) не відбувається державний осуд особи, яка вчинила злочин, оскільки не постановляється обвинувальний вирок суду; 2) до особи не застосовуються покарання та інші заходи кримінально-правового характеру; 3) особа вважається такою, що не має судимості; 4) здійснюється виключно судом.

Звільнення від кримінальної відповідальності не свідчить про виправдання особи, про визнання її невинуватою, навпаки, в деяких підставах звільнення визнання своєї вини у вчиненому злочині є обов'язковою умовою для звільнення. Від кримінальної відповідальності звільняється особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що містить склад конкретного злочину, передбаченого КК. У зв'язку з цим звільнення від кримінальної відповідальності слід відрізнити від тих випадків, коли склад злочину взагалі відсутній або особа не підлягає відповідальності (ч. 2 ст. 7, ч. 2 ст. 11, ч. 2 ст. 14, ст. 17, ч. 2 ст. 19, ст. 22, ст. ст. 36–43, ч. 2 ст. 385, ч. 2 ст. 396 КК).

Підставою звільнення особи від кримінальної відповідальності визнається незначний ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, на що в кримінальному законодавстві є пряма вказівка. Це впливає зі змісту ст. ст. 45, 46, 47, 48, 97 КК України. В той же час Законом України № 1698-VII від 14.10.2014 р. (набрав чинності з 25.01.2015 р.) «Про Національне антикорупційне бюро України» були внесені зміни до ст. ст. 45–48 КК, якими виключається застосування відповідних положень про звільнення від кримінальної відповідальності до осіб, які вчинили корупційні злочини. Корупційними злочинами вважаються злочини, передбачені ч. 2 ст. 191, ч. 2 ст. 262, ч. 2 ст. 308, ч. 2 ст. 312, ч. 2 ст. 313, ч. 2 ст. 320, ч. 1 ст. 357, ч. 2 ст. 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також злочини, передбачені ст. ст. 354, 364, 364¹, 365², 368–370 КК. У відповідних статтях також вказуються фактори, що мають свідчити про зменшення або втрату винною особою суспільної небезпечності, позитивну спрямованість особистості — шире каяття, відшкодування завданих збитків або усунення завданої шкоди у добровільному порядку тощо. Стосовно ж підстав застосування давності слід зазначити, що після збігу певних термінів особа перестає бути суспільно небезпечною і притягувати її до відповідальності не доцільно.

Підстави звільнення від кримінальної відповідальності передбачено як Загальною, так і Особливою частинами КК України. Це дає право здійснити їх поділ на загальні та спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності. У Загальній частині

передбачено 6 таких підстав (ст. ст. 45–49, 97 КК), а в Особливій — 23 (ч. 5 ст. 110², ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212-1, ч. 2 ст. 255, ч. 6 ст. 258, ч. 2 ст. 258-3, ч. 4 ст. 258-5, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 4 ст. 321-1, ч. 5 ст. 354, ч. 5 ст. 368-3, ч. 5 ст. 368-4, ч. 5 ст. 369, ч. 4 ст. 401 КК).

Залежно від того, правом чи обов'язком суду є звільнення особи від кримінальної відповідальності, виділяють два види такого звільнення: імперативне (обов'язкове) і дискреційне (факультативне, необов'язкове). Факультативними є звільнення, передбачені ст. 47 (передача на поруки), ст. 48 (зміна обстановки) та ч. 1 ст. 97 (звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру). Це означає, що за наявності умов, передбачених зазначеними статтями, суд вправі, але не зобов'язаний звільнити особу від кримінальної відповідальності. В усіх інших випадках (ст. ст. 45, 46, 49 КК та спеціальні види звільнення) вимога закону про звільнення від кримінальної відповідальності є імперативною, тобто такою, що зобов'язує суд звільнити особу від кримінальної відповідальності (наприклад, при дійовому каятті або примиренні з потерпілим, а також після закінчення строків давності).

Звільнення особи від кримінальної відповідальності може бути безумовним та умовним. Безумовне звільнення означає, що особа звільняється від кримінальної відповідальності остаточно. Таке звільнення не ставиться в залежність від подальшої поведінки особи після ухвалення рішення про її звільнення. Якщо, наприклад, особа, яка була звільнена судом від кримінальної відповідальності на підставі ст. 45 (дійове каяття), після цього вчинить новий злочин, ця обставина не може вплинути на раніше прийняте рішення про звільнення її від відповідальності. З цього погляду всі види звільнення від кримінальної відповідальності є безумовними, крім двох, а саме: звільнення від кримінальної відповідальності з передачею особи на поруки колективу підприємства, установи або організації (ст. 47 КК) і звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ч. 1 ст. 97 КК).

Згідно зі структурою розділу IX КК України, слід виділяти такі види звільнення від кримінальної відповідальності: у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК), у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК), у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК), у зв'язку із зміною обстановки (ст. 48 КК), у зв'язку

із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 49 КК).

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК) здійснюється, якщо: 1) особою злочин вчинено вперше; 2) злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, крім корупційних злочинів; 3) встановлено позитивну посткримінальну поведінку винного, яка проявилася у широкому каятті, активному сприянні розкриттю злочину, повному відшкодуванні завданих збитків або усуненні заподіяної шкоди. Злочин визнається вчиненим вперше, якщо його вчинення фактично мало місце перший раз або юридичні наслідки першого злочину повністю погашені (минули строки давності, погашена судимість та ін.). Особами, які вчинили злочин вперше, вважаються: а) реабілітовані особи; б) особи, засуджені за вироком суду без призначення покарання або звільнені від покарання; в) особи, котрі відбули покарання за діяння, злочинність і караність яких усунені законом; г) особи, які були звільнені від кримінальної відповідальності; д) особи, судимість яких погашена або знята; е) особи, засуджені вироком суду іноземної держави за діяння, яке не є злочином за КК України.

Щире каяття означає, що особа визнає свою винуватість за всіма пунктами висунутого проти неї обвинувачення, дає правдиві свідчення, широко шкодує про вчинене, негативно оцінює злочин, співчуває потерпілому, демонструє готовність понести покарання. Під активним сприянням розкриттю злочину треба розуміти дії винної особи, спрямовані на те, щоб надати допомогу правозастосовним органам у встановленні істини у справі, з'ясуванні тих фактичних обставин, які мають істотне значення для розкриття злочину. Відшкодування завданих збитків та усунення заподіяної шкоди — це дії, які фактично усувають негативні наслідки вчиненого злочину. Відшкодування збитку або усунення шкоди повинно бути добровільним і не повинно обмовлятися якимись умовами. У той же час дії по відшкодуванню збитку або усуненню заподіяної шкоди можуть бути здійснені не тільки винним, але й іншими особами (наприклад, батьками, родичами й ін.). Важливо, щоб ініціатива належала особі, винній у вчиненні злочину. Всі перелічені умови для звільнення мають бути наявними у сукупності, відсутність хоча б однієї з них виключає можливість застосування до винного ст. 45 КК. Наявність окремо з'явлення із зізнанням, широго каяття або активного сприяння розкриттю злочину, добровільного відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди, надання

медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину може бути визнано судом обставинами, що пом'якшують покарання (п.1, 2, 2-1 ч. 1 ст. 66 КК).

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК) здійснюється, якщо: 1) особою злочин вчинено вперше; 2) злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, крім корупційних злочинів; 3) встановлено примирення винного з потерпілим; 4) винний відшкодував завдані збитки або усунув заподіяну шкоду. Потерпілим визнається фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди (ч. 1 ст. 55 КПК). Примирення — це угода винного і потерпілого, результатом якої є прощення потерпілим винного, який заподіяв йому шкоду. Участь у такій угоді потерпілого повинна бути добровільною, а не вимушеною. Відшкодування завданих збитків (усунення заподіяної шкоди) може бути і неповним, але у будь-якому разі воно має бути достатнім. Цей критерій визначається за угодою потерпілого, який пропонує конкретні форми та механізми відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди, та особи, яка вчинила злочин. Відшкодування завданих збитків (усунення заподіяної шкоди) може як передувати примиренню, так і здійснюватись одночасно з ним, але у будь-якому разі повинно мати місце до винесення постанови суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК) здійснюється, якщо: 1) особою злочин вчинено вперше; 2) злочин невеликої або середньої тяжкості, крім корупційних злочинів; 3) особа щиро покаялася; 4) наявне клопотання колективу підприємства, установи чи організації про передачу особи йому на поруки. За своїм змістом клопотання повинно включати мотивоване прохання відповідного колективу звільнити від кримінальної відповідальності особу, яка вчинила злочин, і передати її йому на поруки та зобов'язання колективу здійснювати заходи виховного характеру, спрямовані на недопущення вчинення особою, взятою на поруки, нових злочинів, а також своєчасно повідомляти про обставини, які перешкоджають виконанню виховної функції. Клопотання має виходити саме від колективу і відображати волевиявлення його більшості. Звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставі ст. 47 КК має умовний характер, а саме: ця особа про-

тягом року з дня передачі на поруки повинна виправдати довіру колективу, не ухилятися від заходів виховного характеру та не порушувати громадський порядок. Порушеннями громадського порядку слід визнавати вчинення особою адміністративних правопорушень, які посягають на громадський порядок, громадську безпеку та встановлений порядок управління (дрібне хуліганство, порушення тиші у громадських місцях тощо). У разі порушення умов передачі на поруки особа притягується до кримінальної відповідальності за вчинений нею злочин.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК) передбачає дві самостійні підстави звільнення: у зв'язку із втратою діянням суспільної небезпечності та у зв'язку із втратою особою суспільної небезпечності. Загальними умовами для даного виду звільнення від кримінальної відповідальності є: 1) особою злочин вчинено вперше; 2) злочин невеликої або середньої тяжкості, крім корупційних злочинів. Зміна обстановки, внаслідок якої втрачається суспільна небезпечність вчиненого злочину, означає передусім істотну зміну соціально-економічних, політичних або духовних засад життєдіяльності суспільства, яка відбувається незалежно від волі винної особи і внаслідок якої втрачається суспільна небезпечність не лише конкретного злочину, а й подібних йому діянь (наприклад, скасування надзвичайного стану). Можлива втрата суспільної безпеки певних видів злочинів, тобто зміна обстановки, яка стосується усієї країни, та втрата суспільної безпеки лише окремим, конкретним діянням, вчиненим особою, хоча в цілому даний вид діянь, як і раніше, вважається злочинним (незаконна порубка лісу на ділянці, яка підлягала розчищенню з метою проведення меліоративних робіт). Це характерно для зміни обстановки локального масштабу.

Зміну обстановки внаслідок втрати діянням суспільної небезпечності необхідно відрізняти від декриміналізації діяння. Декриміналізація — це скасування кримінально-правової заборони, виключення діяння з кола злочинних, передбачених КК України. При декриміналізації діяння особа не підлягає кримінальній відповідальності у зв'язку з відсутністю в її діях складу злочину, тоді як при зміні обстановки особа звільняється від відповідальності, хоча діяння залишається злочином.

Висновок про втрату особою, яка вчинила злочин, суспільної безпеки, повинен бути заснований на характеристиці (соціальній, психологічній, демографічній, кримінально-правовій та ін.) даної особи, а також аналізі навколишньої обстановки

(оточення в побуті, сім'ї, на роботі та ін.). В практиці до позитивних чинників такого роду відносять призов у Збройні Сили України або звільнення з армії, працевлаштування, тяжке захворювання, переїзд в інше місце проживання й ін. У цьому випадку діяння продовжує залишатися злочинним як на момент його вчинення, так і під час розслідування або розгляду справи в суді. Водночас особа, яка його вчинила, перестає бути суспільно небезпечною.

Під давністю в кримінальному праві розуміється перебіг встановлених у кримінальному законі термінів, після чого реалізація кримінально-правового примусу стосовно особи, яка вчинила злочин, стає недоцільною. КК України передбачає два види давності: 1) давність притягання до кримінальної відповідальності (ст. 49); 2) давність виконання обвинувального вироку (ст. 80).

Строки давності притягнення до кримінальної відповідальності, як підстава звільнення від неї, диференційовані і залежать від тяжкості вчиненого злочину, а для злочинів невеликої тяжкості — ще від виду передбаченого у санкції статті покарання (ч. 1 ст. 49 КК). Закон встановлює також межі, в яких обчислюються строки давності. Початковим моментом обчислення строків давності є день вчинення злочину, кінцевим — день набрання вироком законної сили. Часом вчинення злочину визнається час вчинення передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності (ч. 3 ст. 4 КК). Часом вчинення триваючого злочину є час його припинення за волею або всупереч волі винного (затримання особи, явка з повинною тощо), або з часу настання подій, які трансформують поведінку особи у незлочинну (викрадення зброї, яка незаконно зберігалася в особи, тощо). У разі вчинення продовжуваного злочину строк давності починає спливати з моменту вчинення останнього з тотожних діянь, які охоплювалися єдиним наміром особи. Перебіг давності зупиняється, якщо особа, що вчинила злочин, ухиляється від слідства або суду. У цьому випадку перебіг давності відновляється з дня з'явлення особи із зізнанням або її затримання й продовжує тривати далі. Під ухиленням від слідства слід розуміти будь-які умисні дії, вчинені особою з метою уникнути кримінальної відповідальності за вчинений злочин (нез'явлення без поважних причин за викликом до правоохоронних органів, зміна місця проживання тощо), що змушує правоохоронні органи вживати заходів, спрямованих на розшук і затримання правопорушника. У разі ухилення від слідства або суду особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності, якщо з дня

вчинення злочину пройшло 15 років. Перебіг давності переривається, якщо особа вчинила новий злочин середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий. У цьому разі обчислення строків давності починається з дня вчинення нового злочину, окремо за кожне діяння. Питання про застосування давності до особи, що вчинила особливо тяжкий злочин, за який за законом може бути призначене довічне позбавлення волі, вирішується судом. Якщо суд не визнає за можливе застосувати давність, то довічне позбавлення волі не призначається, а замінюється позбавленням волі на певний строк. Відповідно до закону, на підставі Європейської конвенції про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів 1974 р. (ратифікована Україною 06.03.2008 р., набрала чинності з 31.10.2008 р.), положення про давність не застосовуються в разі вчинення особою злочинів проти миру та безпеки людства: планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437 КК), порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК), застосування зброї масового знищення (ст. 439 КК), геноцид (ч. 1 ст. 442 КК).

Література

1. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності: Постанова Пленуму Верховного Суду № 12 від 23 грудня 2005 р.
2. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. — К., 2004. — 296 с.
3. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: Монографія. — Х., 2004. — 151 с.
4. Келина С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. — М., 1974.
5. Козак О. С. Ефективність звільнення від кримінальної відповідальності в Україні. — К., 2009. — 204 с.
6. Мандриченко Ж. В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим: Монографія / За ред. В. О. Тулякова. — О., 2009. — 228 с.
7. Скибицкий В. В. Освобождение от уголовной ответственности и от отбывания наказания. — К., 1987. — 183 с.
8. Усатий Г. О. Кримінально-правовий компроміс: Монографія. — К., 2001. — 128 с.
9. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: Монографія. — Х., 2009. — 448 с.
10. Хряпінський П. В. Спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності у кримінальному праві і законодавстві України: Навч. посіб. — Запоріжжя, 2010. — 270 с.

Цей курс лекцій є першою роботою вчених школи кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія», яка стисло висвітлює питання характеристик таких основних інститутів кримінального права, як кримінальний закон, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність. Подальший розвиток доктрини кримінального права у галузі характеристик розвитку цих інститутів буде пов'язаний, по-перше, з узгодженням існуючого та розробкою доктринальних положень та нового кримінального законодавства, що базується на принципі наступності кримінально-правової заборони. Це вимагає вирішення питань співвідношення міжнародного кримінального законодавства із супранациональним та національним кримінальним законодавством; аналізу закономірностей впливу транснаціональних правил корпоративної поведінки (*lex mercatoris*, *lex medicis*, *lex sportive*) на динаміку криміналізації у національних юрисдикціях. Перспективним напрямком є також проведення наукового аналізу економічних вимог та зловживань правом окремих корпорацій та їх впливу на формування кримінальної політики окремих держав. Наприкінці необхідними є доктринальне обґрунтування новелізації кримінального закону, розробка типових модельних кодексів чи відповідних розділів кримінального закону, спеціальних кримінальних законів. Обґрунтування існування декількох підстав кримінальної відповідальності (загальних та особливого роду) та їх нормативне визначення поруч із розробкою єдиних стандартів непритягнення, звільнення та пом'якшення кримінальної відповідальності є також суттєвим елементом майбутнього розвитку кримінального законодавства у цих аспектах.

Наприкінці, з точки зору сучасної кримінальної політики, необхідною також є розробка модельних нормативних актів кримінально-правової спрямованості. Мова йде, наприклад, про комунікативні девіації нового типу, питання віртуального кримінально-правового впливу, апології насильства та жорстокості, провокування масових заворушень через соціальні мережі,

розробку питань пеналізації та декриміналізації діянь та їх нормативного закріплення.

Саме концепти кримінального правопорушення, кримінально-правового впливу, відповідальності потребують найбільшої уваги при формуванні нового законодавства та кримінально-правової науки. Але це справа наступних доробок, шляхи до яких молодим дослідникам відкриває цей курс.

K823

Кримінальне право України. Загальна частина: текст лекцій: Закон. Злочин. Відповідальність / В. О. Туляков, Н. А. Мирошніченко, Д. О. Балобанова ; НУ ОЮА. — Одеса : Юридична література, 2014. — 128 с.
ISBN 978-966-419-205-4.

Навчальний посібник «Кримінальне право України: Загальна частина (текст лекцій: Закон. Злочин. Відповідальність)» присвячений висвітленню актуальних питань Загальної частини кримінального права України, які стосуються розуміння закону про кримінальну відповідальність, злочину та складу злочину та пов'язаних з ними інститутів (стадії вчинення злочину, співучасть у злочині, множинність злочинів, обставини, що виключають злочинність діяння, та звільнення від кримінальної відповідальності).

Для студентів, аспірантів, викладачів юридичних вузів та факультетів.

УДК 343.2(477)(075.8)

ББК 67.408(4Укр)я73

Навчальне видання

ТУЛЯКОВ В'ячеслав Олексійович
МИРОШНИЧЕНКО Наталія Анатоліївна
БАЛОБАНОВА Дар'я Олександрівна

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

текст лекцій:

Закон. Злочин. Відповідальність

Редактор-коректор *Н. І. Крилова*
Технічний редактор *Т. В. Іванова*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 7,44.
Тираж 150 прим. Зам. № 273 (33).

Видавництво і друкарня «Юридична література»
65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 7. Тел.: 777-48-79
Свідцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4284 від 23.03.2012 р.